

Az erdélyi szász eredet- és nyelvjáráskutatás története

Az erdélyi szász nyelvjáráskutatás történetének vizsgálata szorosan összefügg az eredet és a törzsi hovatartozás kérdésének tisztázásával. Szükséges ezt a tényt előrebocsátanunk, mert csak így érthetjük meg azokat a törekvéseket, melyeket a szász nyelv-tudomány kifejtett. Az őshazakutatás, a hovatartozás örök kérdése foglalkoztatta mindenkor a szász történészeket, de kutatómunkájuk megfelelő és elegendő történeti bizonyító anyag hiányában, más tudományágakra is kiterjedt. Így kapcsolódott be ennek a kérdésnek a vizsgálatába fokozatosan a nyelvészet is, és rövid időn belül a legfontosabb bizonyítékokat szolgáltatotta. A törzsi hovatartozás mellett a nyelvrokonság kérdése is tisztázásra várt; ez csak az erdélyi szász nyelvterület tüzetes és pontos megismerése és felkutatása után volt lehetséges. Ebben a munkában nemcsak erdélyi kutatók vettek részt, hanem németországi tudományos körök is felfigyeltek reá, és tevékenységükkel nagyban elősegítették és ösztönözték az Erdélyben folyó kutatást. Mindazonáltal az erdélyi szász kutatók tevékenysége nagyon zártkörű maradt, sőt nem volt mentes bizonyos egyoldalúságtól sem. Csak a legutolsó évtizedekben terjedt ki a szász kutatómunka az Erdélyben élő többi népek nyelvi jelenségeire is. Ez a nyelvföldrajz munkamódszerének volt tulajdonítható, melyben a nyelvi egymásrahatás kérdése fontos szerepet töltött be és a kölcsönös vizsgálódás sok értékes eredménnyel gazdagította volna az erdélyi nyelvtudományt. Ez azonban még akkor nem valósulhatott meg.

Ez a rövid összefoglalás, részletes ismertetés helyett, csak áttekintést akar nyújtani a szász eredet- és nyelvjáráskutatás fejlődéstörténetéről és az eddig elért eredményekről. A vizsgálódás középpontjába mindig az egyes korszakok törekvéseit és célkitűzéseit irányító személyt vagy szempontot állítottam. Nem mulasztottam el, hogy minden esetben rámutassak, és ha szükségesnek mutatkozott bírálattal illessem a kutatásban felhasznált eszközöket: ezek nélkül e kérdésre vonatkozó ismereteink nem lennének teljesek. A fentiek szerint a szász eredet- és nyelvjáráskutatás történetében következő fejlődéstörténeti fokozatokat különböztethetünk meg:

1. Feltevések kora (Leibniz előtt). 2. Leibniz és a szász nyelv-tudomány. 3. Marienburg és a luxemburgi eredetkérdés. 4. Az erdélyi szász nyelvátlasz és tájszótár.*

1.

A feltevések kora

Az Erdélyben élő németsegről először a XIII. századi oklevelek szólnak, anélkül azonban, hogy eredetükről, kivándorlási területükről valami felvilágosítást is nyújtanának.¹ Coelestin pápa egyik 1191-ben keltezett oklevele említi az itt élő német telepeseket „Teutonici ultrasilvani” néven. Gregorius pápai követ ugyanezt a népet 1196 körül „Flandrenses” néven jelöli meg, és kiemeli közülük a korábban betelepülteket („priors Flandrenses”), akiket a többivel szemben kiváltságokban kell részesíteni. Csak 1206-ban tűnik fel először a „Saxones” elnevezés, amikor II. Endre Karakó, Magyarigen és Romosz községet többfajta tehertől mentesíti. E három község a legrégebb szász településnek tekinthető.²

Mind a „teuton”, mind pedig a „flandriai” elnevezés csak általános megjelölés, és azokra a kivándorlókra vonatkozik, akik a XII. század közepe táján különböző természeti, népesedési és politikai okok miatt Nyugat-Németországból kivándoroltak és az Elbától keletre telepedtek le. Ez a megmozdulás szorosan összefügg Oroszlánszívű Henrik hatalmi törekvéseivel, aki a „szász” név régi fényét igyekszik visszaállítani és a szász hercegség határait egészen a szomszédos Magyarországig terjeszti ki. Ekkor érkezik meg Németországba II. Géza hívása, melyben német telepe-

* Az alábbi jegyzetekben alkalmazott rövidítések: *VerArch.* – Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. – *Kbl.* = Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. – *SiebVjschr.* = Siebenbürgische Vierteljahrschrift. – *AkÉrt.* = Akadémiai Értesítő. – *Ub.* = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.

¹ A „szász” név kialakulásának gazdag irodalma van, s a kérdés végérvényesen most sem tisztázott. Idevonatkozó részlettanulmányok közül különösen a következőket sorolhatjuk fel: Keintzel György, *Die Herkunft der Siebenbürger Sachsen* Bistritzer Gymn. Progr. 1886/7:36–40. Scheiner András, *Vom Rhein und Sachsen*: *VerArch.* XLII (1924), 78–92. Uő., *Die Herkunftsfrage der Sieb. Sachsen. Ostland* VI (1931), 71–83. Uő., *Flandrenses, Theutonici, Saxones*: *SiebVjschr.* LIV (1931), 134. Uő., *Die Entstehung des Namens der Sieb. Sachsen*: i. h. LX (1937), 104–5. Huss Richard, *„Luxemburg und Siebenbürgen”*: *VerArch.* XLIII (1926), 27–9. Klein Károly Kurt, *Saxones vel Teutonici*. *Kbl.* LIII (1930), 78–83.

² Zimmermann F.–Werner K., *Urkundenbuch der Deutschen in Siebenbürgen*. Hermannstadt, 1892. I, 1, 2 és 10.

seket kér. A Nyugat-Németország különböző vidékeiről összeve-
rődött telepések II. Géza uralkodása alatt (1141–61) úgy érke-
nek meg Erdélybe, mint Henrik „szász” telepesei. Itt először Nagy-
szeben vidékét szállják meg. Ez az „Altland”, a legrégebbi tele-
pülés. Valamivel későbben történik a Barcaság részbeni betelepí-
tése, amikor II. Endre 1211-ben egy részét a német lovagrend-
nek ajánlja fel. A Barcaság betelepítésével csaknem egyidőben je-
lennek meg az első besztercevidéki telepések, s ezzel a szász nyelv-
terület három nagy vidéke ki is alakul. Az első telepések jogait
és kiváltságait II. Endre 1224-ben kiadott kiváltságlevelé (And-
reanum) biztosította. A kiváltságlevelé idevonatkozó része az er-
délyi bevándorlókat szintén „teuton”-nak nevezi, de egyúttal rá-
világít a név lényegére is, mely szerint ez a megjelölés az ittlakó
összes, különböző időben bevándorolt német telepésekre vonat-
kozik (Teutonici universi). Tehát a megjelölés itt is csak gyűjtő-
fogalom és általános jelentőségű. Erre az egységesítő törekvésre
mutat rá az Andreanumnak egy másik helye is, ahol a kiváltság-
levelé a törzsi ellentétek megszüntetését kívánja.³ A „szász” elne-
vezés csak a tatárjárás után lesz általános, amikor IV. Béla az
elnéptelenedett területekre a szomszédos „Saxonia”-ból szászokat
telepít be. Ettől kezdve a magyarországi németnyelvű oklevelek
túlnyomórészt csak „Saxones” névvel nevezik az Erdélyben le-
telepedett németeket.⁴

Az elnevezés, amint fentebb láttuk, az eredetre nem vetett
fényt, hiszen általános, összefoglaló nevekkel látták el a beván-
dorlókat. Annyi bizonyos, s a tudomány ezt igazolta, hogy a be-
vándorlás nem egyidőben történt.

A törzsi hovatartozás tudata a tatárjárást követő években
még élhetett az Erdélyben lakó, de főleg a Beszterce környékén
megtelepedett népcsoportban,⁵ mert a luxemburgi Echternach ko-
lostorának történetét tartalmazó kódexben megtalálták azokat a
latinnyelvű feljegyzéseket, melyek Beszterce környékének pusztu-
lását írják le. Ezt a tudósítást jegyezhetette le a luxemburgi szer-
zetes, aki talán személyesen ismerte a hírszolgáltatót.

A XIII. század végéről és a XIV. század elejéről származó
mondák és hősköltemények Erdélyt már távoli és idegen ország-

³ „quod universus populus, incipiens a Varas usque in Boralth, cum terra Siculorum terrae Sebus et terra Daraus unus sit populus...” [Ub. I. 22.]

⁴ Müller Frigyes, Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen. Hermannstadt, 1864., Ub. I. k. 10 (17. sz.), 43 (52. sz.), 54 (63. sz.), stb.

⁵ Schullerus Adolf, Vorwort zum sieb.-deutsch. Wörterbuch. Berlin-Leipzig, 1907–24. I. köt. IX.

nak tüntetik fel, mely csak egyszerű földrajzi fogalom, ahol a mondák hősei, Marholt, Tibald és Dietleib harcolnak.⁶

Csak a népek és nyelvek eredetét előszeretettel kutató humanizmus és reformáció korában fordult újból Németországban a figyelem az erdélyi szászok felé. Nemsokára két felfogás válik általánossá a szászok eredetére vonatkozólag. Mindkét felfogás képviselője egyúttal egyházi téren fontos irányító szerepet betöltő egyéniség, kinek tekintélye és népszerűsége nagyban hozzájárult, hogy az eredetkérdés minél szélesebb körben ismeretessé váljék.

Számbelileg többen voltak annak a felfogásnak a képviselői, akik a szászokat Németországból eredeztették, s akik AENEAS SYLVIUS PICCOLOMINI, a későbbi II. PIUS pápa nézetét fogadták el. Ő 1458-ban megjelent »De statu Europae sub Friderico tertio« című munkájában a következőképp emlékezik meg Erdély népeiről: „Zu unsern ceysten wonen in dieser gegennt (Erdély) dreyerlei Völker, als Teutsch, Siculi und Walachen. Die Teutschen haben aus Sachsenland ursprung, gar stark und des krieges geübt mann.”⁷

Sokkal maradandóbb és mélyebb nyomokat hagyott hátra az erdélyi szász reformátor, HONTERUS JÁNOS sokoldalú munkássága, kinek figyelme nem csak ősei eredetére, hanem nyelvére is kiterjedt.

„Vom Rhein und Sachsen ich gemein
Bin aufgewachsen in grossem Schein...”

írja Erdély térképe⁸ elé Nagyszeben tanácsához intézett ajánlásában. Honterus a Rajna vidékét és Szászországot tartotta az erdélyi németiség őshazájának, s ezzel a megállapításával már akkor helyes úton járt. Honterus széleskörű humanista műveltsége és művelődési törekvései közel hozták őt kora legkiválóbb egyéniségeihez. Külföldi kapcsolatai közül Lutherrel, Melanchtonnal és a híres svájci földrajztudóssal, MÜNSTER SEBESTYÉNNEL folytatott levélváltását kell megemlítenünk. Kora műveltségének és tudományának színvonalán álló Honterushoz nem egy ízben fordul

⁶ Deutsches Heldenbuch. IV. k. Berlin, 1873. 17., Kbl. I (1878), 126, III (1880), 19.

⁷ Goosz Roderich, Die Sieb. Sachsen in der Planung deutscher Südstpolitik. Wien, 1940. 17.

⁸ Chorographia Transilvaniae Sybembürgen. Basel, 1531. – A térkép tulajdonképpen csak Nagyszebent és környékét öleli fel, mert a „Siebenbürgen” elnevezés a XVI. századig csak ezt a területet jelölte Goosz, i. m. 15. ¹ jegyzet.

MÜNSTER felvilágosításért az erdélyi szászok felől. Münster egyetemes földrajzi munkát ír, s ezért van szüksége erdélyi adatokra. A helyi földrajzi viszonyokban jártas Honterus, aki személyesen is ismeri Münstert, latinnyelvű levélben ad felvilágosítást svájci barátjának, melyben a szászok nyelvéről is megemlékezik: „Porro quae de Transylvanis scripta sunt, eos scilicet lingvam nativam habere corruptam, nescio an hi, qui varias Germaniae partes lustraverunt, facile admissuri sint. Nam omnes loquendi proprietates, quibus Transsylvani utuntur, in diversis provinciis Germaniae, plerumque etiam crassiores inveniuntur... sed ne mihi Transylvano fides habeatur, hic mitto inclusam chartam alterius lingvae germanicae purioris, et minime barbarae quae tamen aquovis Norimbergensi non ita facile intelligitur, ut pura Transsylvanica, quae ad 99 germanicae lingvae dialectos multo propius accedit, et a Suevo atque Helvetio citius intelligitur, quam plerique in septemtrionali Germania. Transsylvani igitur sicut ceterae nationes Germaniae habent peculiarem lingvae dialectum, minime autem linguam corruptam, sed priscam et integram, de qua re impresantianum plura dicere supersedebo ...”⁹

MÜNSTER kozmográfiájában még egy lépéssel tovább megy Honterus megállapításánál: az erdélyi szász nyelvterület, legjellegzetesebb nyelvi sajátóságára hívja fel a figyelmet: „Es ist ein trefflich gross Volk in diesem Land gebrauchen sich der teutschen Sprach, dann sie seind vor Zeiten aus Sachsenland darein kommen, wie sie denn noch in Atland ihres alten Herkommes in der Sprach gute Anzeigung geben mit dem, dass sie *datten* und *watten*,¹⁰ wie die Niederdeutschen.”¹¹ Münster ezzel a megállapításával legelsőnek közölt nyelvi bizonyítékokat az erdélyi szászok eredetének eldöntésére.

A humanizmus művelődési törekvései nemcsak a külföldi, hanem a hazai politikai és szellemi élet legjobbjaihoz hozták közel Honterust. Valószínű, hogy bécsi egyetemi évei (1515–20) alatt ismerkedett meg REICHERSTORFFER GYÖRGYgyel, I. Ferdinánd erdélyi követével, aki szintén részletesebben foglalkozik az erdélyi szászokkal, de baráti szálak fűzik a kiváló magyar humanistákhoz, Oláh Miklóshoz és Veráncsics Antalhoz; ez utóbbi csak azért akar Brassóba utazni, hogy Honterust megölelhesse. Honterus – mon-

⁹ A levelet Teutsch György közli Kbl. VI (1883), 61–7.

¹⁰ A *das, was, alles*, stb. névmásban az erdélyi szász megőrizte a *dat, wat, allet*, stb. alakot.

¹¹ Teutsch, i. h. 63.

dotta Veráncsics – Erdélyt ismertebbé, Brassót pedig híressé tette külföldön.¹²

Mind a három magyarországi humanista azon az állásponton áll, hogy a szászok Nagy Károly idejében vándoroltak be Erdélybe. Feltűnő azonban az a nagy, sok helyen majdnem szószerinti egyezés, ami Reicherstorffer »Chorographia Transilvaniae« (Bécs, 1550) című munkája – melyet többek között Oláh Miklósnak is ajánl – és Honterus levelének idevonatkozó része között van. A kérdés még ma sem teljesen tisztázott, hogy milyen módon és hol jutott Reicherstorfferhez Honterus fent idézett levele, vagy pedig, hogy Honterus levelében éppen Reicherstorffer leírásával kapcsolatban szándékozott-e állást foglalni.¹³

Sokkal tanulságosabb azonban a mi szempontunkból leírásának az a része, melyben – SCHEINER ANDRÁS nézete szerint –¹⁴ a szász nyelvjárást az irodalmi nyelvvel állítja szembe: „In primis Saxonicus iste populus, in eum locum e Germania, ut aiunt, deductus, agriculturae studiosus, et rusticae rei addictissimus, qui natura sua *lingua* utitur *Saxonica*. *Sermo* autem *Saxonicus*, ad communem Germanicam Coloniensium linguam multo propius accedit, quam ad alias linguas...”¹⁵ Reicherstorffer szerint tehát a „lingua Saxonica”-val, azaz az irodalmi nyelvvel szemben áll a „sermo Saxonicus”, a nyelvjárás, mely kölni eredetű. Scheiner lehetségesnek tartja, hogy Reicherstorffer itt az irodalmi, vagyis a hivatalos és a beszélt nyelv, vagyis a nyelvjárás kettősségére utal, mely – minthogy az okiratokat a bécsi udvar hivatalos nyelvén írták – akkor már megvolt.

Aeneas Sylvius és Honterus a szászok eredetére vonatkozó nézetükkel iskolát alapítottak. Ez az iskola azt vallotta, hogy az erdélyi szászok egy részének őshazája a Rajna mentén, másik részének pedig Szászországban keresendő. Ezzel a felfogással egy időben azonban egy másik nézet is alakult ki Németországban, ahol a tudós társaságok történetkutatói és nyelvtudósai a germán népek történeti és irodalmi emlékeit gyűjtik össze, hogy annál tudatosabban kapcsolódjanak be az ókori kultúra folytonosságába. Az eredetkérdés tehát egészen más oldalról kerül megvilágításba.

Reicherstorffer megállapítása, hogy az erdélyi szászok saját természetes nyelvükön beszélnek, állásfoglalás lehetett azzal az

¹² Pukánszky Béla, Erdélyi szászok és magyarok. Budapest, 1943. 33.

¹³⁻¹⁴ Scheiner A., Das Hohelied Salomonis in sieb.-sächs. Sprache: VerArch. XLV (1929), 447.

¹⁵ Következik a Honterussal egyező rész: „...et a Suevo...” l. Honterus levelét.

állításával szemben, mely szerint a szászok nem Németországból bevándorolt telepések, hanem a népvándorlás korabeli gótok egyenes leszármazottai. Ez a német egyetemokről elinduló folytonossági tan nemsokára élénk visszhangra talált Erdélyben és egyoldalúságával több évszázaddal vetette vissza az eredetkérdésben eddig elért eredményeket.

A humanista BEATUS RHENANUS, schlettstadi nyelvész volt ennek a feltevésnek első németországi képviselője, aki a szászokat Tiberius császár által a Maros és Kőrös folyók közé letelepített gótok és markomannok utódainak tartotta.¹⁶ Ő Honterusnak térképe elé írt állítását akarta ezzel megcáfolni.¹⁷ A folytonossági tannak legerősebb támasza és legtekintélyesebb képviselője a humanizmus és reformáció vezető egyénisége MELANCHTON FÜLÖP. Hatása messze felülmúlja kortársaiét és különösen Erdélyben támad sok követője. Folytonossági elméletét Tacitus Germania-jának 1538-i kiadásában fejtette ki: „Daci, Walachi, et haud dubie uicini Transsylvani in Hungaria, qui uocantur Sibenburger, Germanica lingua utentes. Existimantur enim eo a Carolo deducti coloni, sed ego arbitror veteres reliquias esse Gotthicae gentis, quae se in Daciam et Pannonias infuderat... Audio in Chersoneso Taurica hoc nostro tempore restare Gotthorum reliquias, qui se Gotthos apellent et loquantur Germanica lingua...”¹⁸ Melanchton a gótokról való értesülését BUSBEQUIUS holland utazó jegyzeteiből¹⁹ nyerte, aki szerint a Krím-félsziget germán nyelvű lakói azoknak a szászoknak a maradékai, akiket Nagy Károly a földkerekség különböző tájaira szórt szét. Busbequius tudósításaira támaszkodik részben a sokoldalú német tudós Leibniz is, akinek a szász nyelvtudományhoz való viszonyáról később lesz szó.

A folytonossági tan mind a szepességi németek, mind pedig az erdélyi szászok között élénk visszhangra talált. Mégis mindkét helyen az eredetkutatások érzelmi és közvéleményformáló következményei merőben eltérőek. „A szepességi kutatók – állapítja meg találóan PUKÁNSZKY BÉLA²⁰ – az ingatag talajon mozgó szár-

¹⁶ *Rerum Germanicarum libri tres*. Basel, 1531.

¹⁷ Klingsor, X (1930), 397.

¹⁸ Kbl. L (1927), 25.

¹⁹ Augerii Gislénii Busbequii Ducis Legationis Turcicae epistolae quatuor (1589). Busbequiusnak következő a felfogása: „Hi Gothi an Saxones sint, non possum diiudicare. Si Saxones, arbitror eo deductos tempore Caroli magni, qui eam gentem per varias orbis terrarum regiones dissipavit. Cui rei testimonio sunt urbes Transylvaniae incolis habitate.” Közli Petz Gedeon. A hazai idegen nyelvjárásokról: *AkÉrt.* XVI (1905), 473.

²⁰ I. m. 62–3.

maztatási elméletek helyett lassanként az új, választott hazára fordítják figyelmüket, és miközben azt kutatják, hogy népük miképpen helyezkedett el az új hazában, egyre inkább felismerik azoknak a kapcsolatoknak a szükségességét, melyek őket a magyarsághoz és környezetükhöz kötik. ... Egészen másképpen alakult a helyzet az eredetkutatás terén az erdélyi szászoknál. Náluk a korán adódott nemzeti érzékenység, az Andreanumban nyert jogok állhatatos és kitartó védelmezése folytán az eredetkutatók fejtegetéseiben kezdettől fogva volt bizonyos elhárító és közvetve támadó magatartás a másik két erdélyi nációval szemben. Bármennyire száraz tárgyzerűsége törekednek is, mondataikból minduntalan kicsendül a származásbeli felsőbbrendűség tudata, s ezzel hallgatólagosan bizonyos lenézés mindennel szemben, ami nem szász.”

A szepességi németek közül FRÖHLICH DÁVID, a késmárki kollégium tanára »Medulla geographica practicae« (Bártfa, 1639) című Európa földrajzáról szóló munkájában figyelemreméltó megjegyzéseket tesz az erdélyi szászok nyelvéről: „Lingua Saxonum priscam Saxoniam redolet pro was, das dicunt wat, dat; pro unser Brodt dicunt auser Brut, pro Krebs dicunt Kribs.”²¹

Míg a Szepességen úgy szólván csak Fröhlich fogadta el Melanchton nézetét, addig Erdélyben sokkal nagyobb tábora volt azoknak, akik a gót folytonosságot hangoztatták. Itt elsősorban a II. Endrétől nyert kiváltságok és jogok megvédésére törekedtek, aminek az egyik legfontosabb támaszát éppen a folytonosság szolgáltatta.

1591-ben HUET ALBERT szász gróf gyulafehérvári híres beszédében²² Báthory Zsigmond fejedelem és tanácsosai előtt azt fejtegeti, hogy már Herodotos és Strabo is felismerte a szászoknak gót, illetőleg dák eredetét és azt, hogy ezeknek a népeknek a beszéde egymással teljesen egyező. Ezek a bizonyítékok is arra szolgálnak, hogy az erdélyi fejedelem a szászok „előkelő” származását és ősi jogait elismerje.

A politikai és nemzeti érdekeket, fenyegető veszély mellett volt azonban egy másik, a szász nemzeti önérzetet sértő körülmény is, ami a szászok részéről heves ellenállásra és még merészebb feltevések hangoztatására vezetett.

Ebben az időben ugyanis, amikor Erdélyben a szászok tudományos érvekkel igyekeznek alkotmányuk érintetlenségét ki-

²¹ Fröhlich Dávid, Der Uralte Deutsch-Ungarische-Zipserische und Siebenbürgische Landsmann. Leutschaw, 1641. Id: Kbl. XVIII (1895). 81-4.

²² Miles Mátyás, Siebenbürgischer Würgengel. Hermannstadt, 1670. Id: Pukánszky, i. m. 59.

vívni, Németországból egy új, a szászokra nézve egyáltalán nem hízalgő eredettan indul el, mely szerint a szászok azoknak a gyermekeknek a leszármazottai, akiket 1282-ben a braunschweigi Hameln városában a patkányűző boszorkánymester elcsalt és földalatti utakon elrabolt.

KIRCHER ATHANÁZ jezsuita, a würzburgi egyetem tanára az első, aki a hamelni patkányűvölő mondáját a szászok eredetével hozza kapcsolatba és megállapítja,²³ hogy egy régi erdélyi krónika szerint a hamelni gyermekek eltűnésével egy időben Erdélyben váratlanul ismeretlen nyelvű gyermekek jelentek meg, de beszédük később a németországi szászokéhoz hasonlított. KIRCHER nézetét, melynek alapját még felderíteni nem lehetett, ERICH hamelni rektor népszerűsíti »Exodus Hamelensis« (Hannover, 1654) című munkájában. Ő maga nem foglal állást az eredetkérdéssel kapcsolatban, csupán Kirchnernek az erdélyi szászok nyelvére vonatkozó megállapítását módosítja úgy, hogy az inkább a braunschweigihez hasonlít.

KIRCHER megállapításai rövid időn belül heves irodalmi vitára adtak alkalmat, melyet még a felekezeti ellentétek is fokoztak. A monda felújítása közvetlen állásfoglalásra készíti az erdélyi szász történetírók jórészét. Legnagyobb részük német egyetemen tanul, és ott ismerkedik meg a reájuk nézve nem éppen „előkelő” eredettannal. Mindez pedig éppen akkor történik, amikor Erdélyben a három nemzet a legjobban versenyez egymással, hogy az őshazakérdésben a maga igazát juttassa diadalra, és Erdély földjéhez való elsőbbségi jogát a tudomány segítségével igazolja.²⁴

A szászok közül szorgalmával, de elfogultságával és merész képzeletével különösen kitűnik a nagyszebeni származású TRÖSTER JÁNOS. Erdély lakóinak „igazi eredetéről” akar írni²⁵ és ezért részletesen foglalkozik Kircher és Erich munkáival, de különös gondot fordít Reicherstorffer felfogásának cáfolására. Történeti forrásokra hivatkozik, melyekben bámulatos jártassággal mozog. Idézeteit – állapítja meg PUKÁNSZKY –²⁶ ösztönszerűen ragadja ki összefüggésükből és a félreértett adatokra a feltevések

²³ Musurgia universalis. Roma, 1650.

²⁴ A szász nemzeti öntudat fokát mutatja Opitz Mártonnak 1630. május 24-én Schödel Márton pozsonyi tudós barátjához írott levele, melyben szász fajtestvéreit „germanissimi Germanorum” elnevezéssel tiszteli meg [Kbl. L (1927), 41].

²⁵ Legjelentősebb történeti munkája: Das Alt und Neue Teutsche Dacia. Nürnberg, 1666.

²⁶ I. m. 64.

egész fellegvárát építi. Szerinte a történelem folyamán a világnak csaknem minden népe együtt volt Erdélyben. Már Krisztus előtti 300. esztendőben talál biztos adatokat az erdélyi németekről, akiknek ősei a gallusok és cimberok voltak. Képzeletében gallus, cimber, gót, dák mind egyé válik. A magyarok szerinte hun származásúak ugyan, de minthogy a hunok is „német eredetűek”, nem esik nehezére a magyar nyelvet is a németből származtatnia. E hallatlanul merész megállapítása mellett van helyes észrevétele is: meglátja a szerkezeti hasonlóságot a magyar és finn nyelv között.

Tévedései és túlkapásai ellenére is TRÖSTER jelentős munkát végzett. Történeti forrásokon kívül ő támaszkodik először nyelvtörténeti tényekre és érvelésében az élő nyelvet is felhasználja. A gót, ó-felnémet és szász beszédmod jellemzése céljából bibliai tárgyú elbeszéléseket közöl és szász tájszólásban a Miatyánkot is bemutatja. Észreveszi a nyelvjárás és az irodalmi nyelv közti különbséget és rávilágít arra, hogy míg az erdélyi szászok énekléskor és írásban a felnémet nyelvet használják, addig a prédikáció nyelve a „közönséges népnelv” (gemeine Landsprach). A szászok beszédére vonatkozólag a következőket állapítja meg: „...also redet man zwar fast alle Wort nach der heutigen Teutschen Sprach, den Wörtern nach, aber das Heraussprechen ist Alt-Teutsch, dabey auch viel heut zu Tag in Teutschland ungebräuchliche Wörter, so von der alten Teutschen Sprach überblieben, mit eingeführt werden.²⁷ A szász nyelvjárás pedig nem a kölnivel rokon, mint ahogy azt többen állítják, hanem cimber eredetű. S hogy állításának nagyobb érvényt szerezzen, egész sor erdélyi szász tájszót sorol fel és hasonlít össze svéd, dán, cimber és gall szavakkal. Szógyűjteménye az első szász szójegyzéknek tekinthető és emellett azért is figyelemreméltó, mert először kísérli meg a szász nyelvterület nyelvjárasi különbségeit vizsgálni. Különválasztja az erdélyi német nyelvjárástól (gemeine Landsprach der siebenbürgischen „Teutschen”) a besztercevidéki „sváb” (swebisch) nyelvjárást.²⁸ Szójegyzékében nem elégszik meg csak a szavak felsorolásával és összehasonlításával, hanem szófejtésbe is bocsátkozik. Egyeztetéseiben és kikövetkeztetéseiben még sok kifogásolnivalót találunk, mindamelllett azonban a történeti tények nyelvi bizo-

²⁷ Scheiner, Johannes Trösters Mundart: Kbl. XLIV (1921), 2.

²⁸ Tröster nyelvjárásának kérdésével Scheiner foglalkozott (i. h.). Megállapította, hogy Tröster nyelvmintáiban nem az igazi nyelvjárást (echte Mundart), hanem egy csiszoltabb nyelvet (gehobene Sprache) használt, mely akkoriban volt kialakulóban és az egyház nyelve lett (kirchensächsisch). Ez a nyelv szolgált később – Scheiner szerint – az erdélyi szász irodalmi nyelv alapjául.

nyítékokkal való igazolásában figyelemreméltó módszertani biztosságot árul el. Az eredetkérdésben pedig korának tudományos színvonalán álló felkészültséggel és tudással foglal állást.

Tröster nyomába több erdélyi őstörténetkutató és nyelvész lép. Az ő irányát folytatja a medgyesi TÖPPELT (TOPPELTINUS) LŐRINC. »Origines et occasus Transsylvanorum« (Lyon, 1667) című latinnyelvű munkájában a szászok származtatásában még Tröster merész feltevésein is túlmegy és azt bizonyítja, hogy az erdélyi szászok a dákok utódai: „a vocabulo Daci sive Deci ad Detsen, Decen sive Detschen facilis lapsus, ita enim Saxones Transsylvani se vocant.”²⁹ Az erdélyi szászok nyelvjárása – állapítja meg – már csak azért sem lehet germán-szász (germanico-saxonica) eredetű, mert a dákok ősibbek a germánoknál és a szászoknak csak kellett valamilyen nyelvüknek lennie, mielőtt az alnémet (szász) ismertessé vált. A hamelni eredettan pedig azért nem állhat meg – állapítja meg helyesen – mert az Andreanum 60 évvel a hamelni események előtt íródott és a mondáról semmi említést sem tesz. Állításának igazolására az Andreanumnak arra a helyére hivatkozik, mely az idegenek szabadságjogait biztosítja (...libertate, qua *vocati* fuerant a piissimo rege Geysa avo nostro...). A dákok folytonosság bizonyítására azonban ezt a helyet szándékosan megmásítja és a „*vocati*” helyett „*donati*”-t olvas, hogy a betelepítés tényét elfedje. Ez a szándékos félremagyarázás lesz az emlékezetes „*donati-vocati-vita*” kiindulópontja, mely ahelyett, hogy a kiváltságlevél fenti helyének igazi értékelését tartva szem előtt és Honterus nyomain haladva a helyes megoldáshoz közeledett volna, attól mind jobban eltávolodott és az eredetkérdésben teljes zűrzavart idézett elő.

Tröster és Töppelt megállapításai számos későbbi tanulmány-nak – nagyobbára latinnyelvű disszertációnak – szolgáltak forrásul. Ezek jórészt Töppelt és Tröster érveit sorakoztatják fel és az „előkelő” származás elméletét építik tovább. Egyetlen törekvésük az, hogy minél több bizonyítékot soroljanak fel az ősi eredet igazolására. Buzgalmukban nem egyszer szószerint vesznek át részeket más munkákból, csak hogy minél több adattal rendelkezzenek.

Jellemző példa erre a bizonyítgató törekvésre MILES MÁTYÁS nagyszebeni szenátor »Siebenbürgische Würgengel« (Nagyszeben, 1670) című munkája. Erős hangon támadja benne Töppeltet, pedig a szászok őstörténetére vonatkozólag ugyanazt vallja. Egyben azon-

²⁹ Schullerus, Die Vorgeschichte des Sieb.-Sächs. Wörterbuches: Hermannstädter Sem. Progr. 1894/5:7.

ban felülmúlja őt: sokkal önállótlanabb és türelmetlenebb. Böven kiaknázza Szamosközi Istvánt és Schesaeus Keresztély humanista eposzát, melyből több részletet lefordít németre és munkájába iktat.

A hamelni származtatás mindezek ellenére még sokáig foglalkoztatta a közvéleményt. Az »Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus« (Ulm, 1683) 26. fejezetében még mindig azt állítja, hogy a nagyszebeniek németül vagy hamelni-szászul, magyarul és románul beszélnek. A kiadó, SEIZ JÁNOS ezt a megállapítást a következő éles és kemény bírálattal egészíti ki: „Die Sprache der Siebenbürger Sachsen ist der allerabscheulichste jedem an harmonische Töne gewöhnten Ohre unverträglichste deutsche Dialekt, so dasz man diese Leute für dumm und schwerfällig halten musz.”³⁰ Seiznak a szász nyelvre vonatkozó megjegyzése korának nyelvészeti szemléletére vet világot. A XVII. században Németországban általános volt az a felfogás, hogy a nép nyelve, a nyelvjárás elrontott irodalmi nyelv.³¹ Nem egyszer szolgált ezidőtájt egy-egy nyelvjárás gúny tárgyául, mellyel a színházban a közönséget szórakoztatni lehet. GRIMMELSHAUSEN Simplicissimusa-ban tíz évvel az erdélyi Simplicissimus megjelenése előtt szintén gúnyolódva utánozza az egyes német nyelvjárásokat, ahogy azok az irodalmi nyelvi szavakat eltorzítják. Valószínű, hogy Seiz is ismerhette a német Simplicissimust, s ez fenti felfogásában csak megerősítette.³²

Ilyen és hasonló támadások kivédése várt a szász kutatókra, akik Tröster és Töppelt szellemében írt munkáikkal elsősorban a hamelni eredet ellen foglaltak állást. A nagyszámú kisebb-nagyobb tanulmány közül BERTLEFF MÁRTON thorni egyetemi tanár »Exodus Hamelensis« (Thorn, 1687) című összefoglaló munkáját említhetjük meg, melyben a hamelni monda történeti hátterét a keresztes hadjáratokban látja, melyek sok gyermeket és nőt ragadtak magukkal, akik azután sokszor csak évek múlva tértek vissza hazájukba. Kircher ellen több bizonyítékot sorol fel és főleg Töppelt nyomán az Andreanumra hivatkozik. Hogyan tűnhettek fel – teszi fél a kérdést – csak 1284-ben a szászok Erdélyben,

³⁰ Schullerus, Vorgeschichte 8. ² jegyzet.

³¹ L. tölem, A német nyelvjáráskutatás vázlatos története és mai állása: Magyar Népryelv. Debrecen II (1940), 124–81 és kny. Dolgozatok a debreceni Tudományegyetem Magyar Népryelvkutató Intézetéből. 10. sz.

³² Ezt a nézetet vallja Erdélyben Lázár János gróf is, aki mint Julius von Braunschweig herceg a XVII. század második felében Németországban, 1765-ben megjelent »Opera poetica« című latinnyelvű verses gyűjteményének egyik költeményében („In linguam Saxonum Transsilvanorum”) a szász nyelv keletkezésének körülményeit és nehézségeinek okát pellengérezte ki [Schullerus, Vorgeschichte 8.].

mikor II. Endre már 1224-ben kiváltságlevelet adományoz nekik? Ezzel az érveléssel egyúttal SZAMOSKÖZI ISTVÁNNAK a szászokra nézve megszegyenítő állítását³³ is igyekszik megcáfolni. Szerinte a szászok a gótok egyenes leszármazottai és nem Nagy Károlytól, vagy II. Gézától betelepített „idegenek”.

A barokk képzelet szárnyain magasbalendülő, szertelen feltevésekre építő külföldi és szász történetpolitikai irodalom túlkapásai ellen Erdélyből jön a visszahatás. A szász népi öntudat már korán tiltakozik (l. OPITZ megjegyzését) a mese határán mozgó és lealázó hamelni származtatás ellen. A kutatók azonban a szász autochtonság és kiváltságok megvédése érdekében folytatott politikai harc eszközei lesznek és egyik végletből a másikba esnek.

A Tröster és Töppelt-féle gót-dák eredettan csaknem kétszáz évvel veti vissza a tudományos előhaladást a szászok őshazájának megállapításában. Tételük és törekvésük politikai célok szolgálatában áll. Azt szeretnék elérni, hogy bebizonyítsák: a szászok ősi jogon, nem pedig a magyar királyok kegyéből élnek Erdélyben.³⁴ A szász elkülönülés és elzárkózás itt kapja meg legerősebb támaszát. Amint az eredet és származás kimutatásában ott lappang az elkülönülés szándéka Erdély népeivel szemben, úgy az eredet és származás tudatából új erőt merítő népi érzület természetesen szintén csak elősegítette az elkülönülés folyamatát. Bármennyire is volt a történetpolitikai irodalom csak az értelmiség szűk körének a munkája, közvéleményformáló ereje folytán az erdélyi német népi öntudat kialakulásának és erősítésének jelentős tényezőjévé vált. Az eredet és származás kérdésének „tisztázása” újabb kivezető utat nyitott az erdélyi elszigeteltségből a németiséghez, újabb erős kötelékkel kapcsolta az anyaországhoz a szászságot.

Ennek a törekvésnek első és egyik legkiválóbb képviselője FRANCKENSTEINI FRANCK BÁLINT GRÓF, a szászok politikai vezetője volt. Először ő emeli fel szavát az őstörténeti kutatók felhőkben járó feltevései ellen, melyek nagyjából csak mesékre vagy tudománytalan híresztelésekre épültek. Ő értékeli elsőként tárgyilagosan az Andreanum idézett helyét és erősen kikel azok ellen, akik ezt szándékosan félremagyarázták.³⁵ A szászok – jelenti ki Ist-

³³ Szamosközi szerint ugyanis a „gót” név a magyar „gadgya” szóból ered, melyet azért kaptak, mert a hunok a legyőzött gótoknak a fejét saját alsóruhájukkal (foemoralia) kötötték be, hogy annál jobban megszegyenítsék őket [Kbl. XVIII (1895), 90].

³⁴ Pukánszky, i. m. 68.

³⁵ *Breviculus Originum Nationum et praecipue Saxonicae in Transylvania. Cibinii, 1696.* A nagytekintélyű szász comes és erdélyszerte ismert költő munkáját Friderici János nagyszebeni prédikátor még meg-

vánfi Miklósról hivatkozva – sem a hamelniektől, sem a gótoktól nem származnak, hanem II. Gézától az országba hívott telepések.

Franck munkásságának a szász eredet- és nyelvjáráskutatás történetében kettős jelentősége van. Az ő érdeme egyfelől az, hogy a kutatás, mely már-már elszakadni készült a valóság talajától, újra helyes irányba terelődött és megtalálta azt az utat, melyen haladva tovább fejleszthette a Honterus–Oláh Miklós-féle származási elméletet. Másfelől azonban könyvével a külföld³⁶ figyelmét is felhívta Erdélyre és ösztönzőleg hatott olyan törekvésekre, melyek már nem tévtanok és tudománytalan feltevések légvárait hozták létre, hanem az eredetkérdést a tudományos vizsgálódás középpontjába állították. Már nemcsak a történettudomány próbált fényt deríteni a szászok eredetére, hanem a nyelvtudomány is főfeladatának tekintette, hogy meghatározza azt a német nyelvterületet, melyhez az erdélyi szászok beszéde a legjobban hasonlít.

2.

Leibniz és a szász nyelvtudomány

A tudományos és céltudatos szász nyelvészeti munka megindítója a XVIII. század elején a sokoldalú tudós, a németiség egyik legnagyobb gondolkozója LEIBNIZ GOTTFRIED VILMOS volt.

LEIBNIZ érdeklődése és hatása teljesen új irányt szab az eddigi tudományos törekvéseknek és a nyelvjáráskutatás történetében új korszakot alkot. Ezért e helyen vele részletesebben kell foglalkoznunk.

LEIBNIZ figyelmét Erdélyre és lakóira több körülmény hívta fel. Nyelvészeti kérdésekkel 1670-től kezdve foglalkozik.³⁷ Tudományos

jelenésének évében átdolgozza és kiadja németül, a latinnyelvű kiadást pedig a következő évben két újabb latinnyelvű kiadás követi.

³⁶ Fabricius, Leibniz barátja, 1697-ben Helmstädtben újból kinyomatja a Breviculus-t.

³⁷ Leibnizot nem annyira a gyakorlati nyelvjárástanulmányozás foglalkoztatja, hanem az, hogy hogyan gazdagítható a német irodalmi nyelv (teutsche Hochsprache) az egyes foglalkozások műszavaival [Kunstworte der Feuer-Kunst (Chymi), Matematic, Bau-Kunst, Weberei, Schiffahrt, stb.] és az „egyszerű ember” tájszavaival (Landworte des gemeinen Mannes). Tudományos szempontból először az 1680 körül írt »Unvorgreifliche Gedancken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der Teutschen Sprache« (megjelent 1717-ben) című munkájában foglalkozik népnyelvi kérdésekkel és a népnyelv szókincsének az összegyűjtésével. Figyelme azonban nemcsak a német nyelvterület szókincsére terjed ki, hanem szükségesnek tartja a „német” eredetű holland, angol, dán, norvég, svéd és izlandi nyelv (ez utóbbi különösen sok, régi nyelvi sajátságot őrzött meg), szóanyagának az összegyűjtését is. [I. m. 32. §.]. Különbséget kell azonban tenni, állapítja meg Leibniz, a „dere-

érdeklődés mellett azonban később egy politikai vonatkozású körülmény is Erdélyre tereli figyelmét. 1713-ban Amália német császárnőhöz (I. József özvegye) folyamodik az erdélyi kancellárság elnyeréséért, VI. Károly császár azonban kérését elutasítja. A szászok eredetkérdése körül kialakult élénk és széleskörű irodalmi vitáról Leibniz már korán értesül. Ismeri a hamelni kérdést,³⁸ Toppelt és Tröster munkáit. Kezébe kerül Busbequius könyve és érdeklődni kezd tudós társainál azok véleménye felől. Először LUDOLF HIJOB frankfurti orientalistát keresi fel egy levéllel, akivel már 1687 óta barátságot tart fent. Ludolf is a krimi gótokat tartja az erdélyi szászok őseinek és 1692-ben kelt levelében meg is kérdezi LEIBNIZTÓL: „Quid de Germanis Transsylvaniae sentias, scire velim, an pro reliquiis vel colonia popularium nostrorum sentias?”³⁹ Leibniz nem válaszolt rögtön a kérdésre, mely azonban foglalkoztathatta, mert mint levelezéséből kitűnik, nagy szégyennek tartotta ha nemtörődomség folytán Erdélyben kipusztulna a német nyelv.⁴⁰ Ezért egy későbbi, a szász tájszótár keletkezésére döntőfontosságú levelében, melyet jóbarátjához, a turkologus PODESTAHoz írt, így fogalmazza meg kívánságát: „Desideratur specimen vocabulorum et modorum loquendi peculiarium Saxonibus Transsylvaniae, id est, non ut loquuntur homines cultiores, sed ut loquitur plebs, ut comparari possint cum lingua plebeja nostrorum Saxonum. Dicitur enim esse in plebe illa multas voces nec Hungaricas, nec Slavonicas et tamen, aliis Germanis communiter non intellectas.” Ez a kívánság, melyben a szászok nyelvjárásáról szójegyzéket (specimen) kér, áll »Desiderata circa linguas popu-

kasan” beszélő emberek nyelve, az irodalmi nyelv (Schriften und Reden wackerer Leute), a műnyelv és tájnyelv (Kunst- und Land-Worte), valamint az idegen és régi nyelv között. Ezért különféle szótárakra van szükség, melyek közül egyik a mindennapi nyelv (ein eigen Buch vor durchgehende Worte), a másik az egyes foglalkozási ágak műszavait (Kunstworte), a harmadik pedig a régi- és népnyelv (alte und Land-Worte) szókincsét tartalmazná. Szerinte egyedül csak az utolsó szolgálhat biztos alapot a népek eredetének eldöntéséhez. Az első gyűjteménynek *Sprachbrauch* vagy *Lexicon*, a másodiknak *Sprachschatz* vagy *cornu copiae*, a harmadiknak pedig *Sprachquell* vagy *glossarium* nevet adja [Pietsch Pál, Leibniz und die deutsche Sprache: Wissenschaftliche Beihefte zur Ztschr. des Allg. Deutschen Sprachvereins. IV/29:336–7.]. Leibniz figyelme tehát főként a népnyelv szókincse felé fordul, s ez a törekvése ad azután indítékot az erdélyi szász tájszótár megteremtéséhez (L. alább).

³⁸ A braunschweigi elbeszélő írók gyűjteményében közzéteszi Johannes de Polda »Chronicon ecclesiae Hamelensis« című történeti munkáját, mely a hamelni monda történeti háttérével foglalkozik.

³⁹ Dutens, Leibnizii opera. VI (1), 112.

⁴⁰ Pukánszky, i. m. 69.

lorum» című munkájának legelső helyén.⁴¹ Második kívánsága szerint meg kell állapítani, hogy a Krím félszigeten élő germán néptöredék, talán a régi gótok maradványai, vajjon valóban germán nyelvjárásban beszélnek-e! Ezért sürgeti a szójegyzék összeállítását (*collatio linguarum*). Nyelvi összehasonlítás, főként szókincsbeli megegyezés alapján igyekszik történeti összefüggéseket, feltüntetni, s a két nép kapcsolatára fényt deríteni. Leibniz tehát nemcsak az erdélyi szászok eredetkérdéséhez, hanem a germán bevándorlás problémájának a megoldásához is hasznos felvilágosítást remélt egy erdélyi szász szójegyzéktől. Ezidőtájt jut el hozzá FABRICIUS nevű, barátja közvetítésével FRANCK Breviculus-a, amely LEIBNIZOT új állásfoglalásra készíti. Oszítja Franck véleményét az eredetkérdésben, de ennek végleges eldöntését nyelvi bizonyítékoktól várja. Megint csak régi kívánságát újítja meg, ha szerényebb alakban is, Fabriciushoz írt egyik levelében:⁴²... *dialectus, de qua accuratius inquiri par erit, an Westphalicae vel Saxonicae inferiori sic satis consentiat. Itaque specimina quaedam haberi optem, ut a plebejis hominibus pronunciat, indicemque vocabulorum provincialium, quae etsi Germanica tamen omnibus Germanis nota non sunt. Hinc enim melius judicabimus de origine et dialecto... optandum foret, dictionariolum Germanicae Transsylvanorum plebejorum linguae haberi, precesque aut alia specimina adiungi, non ad nostrum sermonum accomodata, sed genuina.*”

LEIBNIZ kívánságai és ösztönzései nem hangzottak el hiába. Ha előtte a szász őstörténetkutatók csak politikai célok szolgálatában foglalkoztak az eredetkérdéssel és ha kellett történeti tényeket másítottak meg, Leibniz után már csak egy törekvés jellemzi a szász történet- és nyelvtudomány képviselőinek munkáját, hogy a nagy gondolkozó kívánságának eleget tegyenek és

1. szász szójegyzékeket állítsanak össze és ezek segítségével;
2. az eredetkérdést végérvényesen tisztázzák.

Így válik egy történeti kérdés a nyelvtudomány feladatává és a szász nyelvészek hosszú sora fog hozzá ennek a munkának az elvégzéséhez.

A XVIII. századvégi és a XIX. századeleji szász nyelvészeti törekvések tehát Leibniz kívánsága szerint a dák-gót-gepida származtatás tudományos megcáfolásával azt igyekeznek bebizonyítani,

⁴¹ Dutens, i. h. 228: „G. W. Leibnitii desiderata circa linguas populorum ad Dn. Podesta interpretem et professorem linguae turciae transmissa”.

⁴² Schullerus, Vorgeschichte 10.

hogy az erdélyi németek nyelvjárása a német nyelvterülethez tartozik és a szászok is német eredetűek.

A LEIBNIZ nyomán elinduló erdélyi nyelvészeti törekvések legnagyobb részben arra irányulnak, hogy minél több az irodalmi nyelvtől eltérő nyelvjárási és népnyelvi anyagot, szót gyűjtsenek össze és ezeket szójegyzékekbe, idiotikonokba foglalják. Maga LEIBNIZ sem törekedett egy teljes népnyelvi szótár összeállítására; kívánságaiban „specimen”, „glossarium” és „dictionarium” néven fordulnak elő ezek a népnyelvnek az irodalmi nyelvtől eltérő különleges szavait (idiotismusait) tartalmazó szógyűjtemények. Németországban is ez a törekvés indítja meg a rendszeres kutatómunkát.⁴³ Ezek a német, idiotikonok szolgálnak mintaképül az első szász szójegyzékeknek. Különösen FRISCH JÁNOS Német-latin szótárának (Berlin, 1741) német részét használják fel a szász kutatók szövegtől munkásságukban.

Nem tekintve a kisebb jelentőségű nyelvészeket,⁴⁴ felkészültségük és rendszeres kutatótevékenységük folytán három nyelvészett kell megemlítenünk mint a szász nyelv-tudomány első képviselőit: FELMER MÁRTONT, SEYVERT JÁNOST és BINDER JÁNOST. A szász nyelv-tudomány hármukat együtt szokta számontartani, pedig köztük – különösen ami BINDER munkásságát és nyelvészeti módszerét illeti – lényeges különbség van. Amíg ugyanis FELMER és SEYVERT munkásságának teljesen LEIBNIZ szab irányt, addig amaz ADELUNG KRISTÓF kiváló német nyelvész nyelvészeti álláspontjának erdélyi képviselője. FELMER új szempontokat igyekszik az eredetkutatás kérdésében alkalmazni, mert »Abhandlung von dem Ursprung der sächsischen Nation« (1764) című kéziratban maradt tanulmányában először kísérli meg nevek (hely-, személy-, folyó-, patak-, hegy- és szorosnevek) segítségével az eredetkérdéshez hozzájárulni.⁴⁵ Trösternél jóval több történeti érzékkel rendelkezik, s a helynevek megnevezésében az oklevelek adatait is felhasználja.

A helynevek vizsgálatából a következő – tudományos álláspontjára nézve tanulságos – következtetéseket vonja le (16. §):

1. A szász helynevek nagyjából német vagy magyar eredetűek; néhány közülük a szlávól ered.

2. Legtöbbjük mását németországi és magyarországi helynevekben megtaláljuk.

⁴³ Nagy J., i. m. 4.

⁴⁴ Részletesen tárgyalja Schullerus, Vorgeschichte 11–2.

⁴⁵ Kiadta Brandsch Gottlieb, Die Martin Felmer Handschrift: Quellen zur deutschen Volkskunde 5. f. Berlin–Leipzig, 1935.

3. Németországban a felsőszász, Magyarországon a szepesi helynevek egyeznek meg velük leginkább.

4. Szláv neveket különösen Moldvával és a Havasalfölddel határos területeken találunk.

5. Magyar eredetű szász helynevek leginkább német végződésűek, vagy melléknévvvel összetettek.

Néhány személynév és a köznyelvtől eltérő tájszó felsorolása után a szász nyelv vizsgálata következik. Rámutat az irodalmi nyelv és a népnyelv közti különbségre, és állításait „különleges” főnevekkel, melléknevekkel meg igékkel igyekszik alátámasztani. Nem törekszik a teljességre, hanem csak annyi rendkívüli szót és szólást akar bemutatni, amennyi Leibniz kívánsága szerint a szász nép eredetének eldöntéséhez okvetlenül szükséges.

Nyelvészeti megállapításai a szókincs vizsgálatán kívül az egész nyelvterületre kiterjednek. A kiejtés és írás közti különbséget a szász nyelvjárások közti különbségekre vezeti vissza. Az erdélyi szász nyelvterület szerinte három nyelvjárásra oszlik: a nagyszebenire, a barcaságira és a beszterceire. Ezek közül – állapítja meg – a besztercei áll az irodalmi nyelvhez legközelebb.

FELMER összehasonlító nyelvészeti munkásságát az a törekvés jellemzi, hogy az erdélyi szász német, s azon belül felsőszász⁴⁶ eredetét bebizonyítsa. Munkájában ennek a fejezetnek a „Bestreben, darzuthun, dass die sächsische Mundart deutsch und besonders mit dem Obersächsischen verwandt sei” címet adja. Ennek igazolására a nagyszebeni nyelvjárás mássalhangzórendszerét használja fel, és rámutat arra a különbségre, amely a szász nyelvjárást a többi német nyelvterülettől, a felsőnémettől (oberdeutsch) és az alsószásztól elválasztja.

Vizsgálódásának eredményeit a következő pontokban (29. §) foglalja össze: 1. Az erdélyi szászok anyanyelve a német nyelv. 2. A szász nyelv sok nyelvi régiséget őrzött meg, melyek egészen a XII. századig nyúlnak vissza, 3. A régi gót nyelv semmivel sem áll közelebb a szászhoz, mint a német vagy a kelta. 4. A szász nyelv az alnémet nyelvterület szász nyelvjárásával rokon. 5. A szászok beszédének kiejtési sajátosságait a régi és újabbkori német beszédmódból magyarázhatjuk meg. 6. A szász beszédmód (Sprechart) és kiejtés (Aussprache) is a felsőszász nyelvjáráshoz hasonlít és más, mint a gót nyelv.

⁴⁰ A felsőszász (obersächsisch) nyelvjáráson Felmer a mostani középnyémet (mitteldeutsch) nyelvterületet érti.

FELMER tehát az első szász nyelvész, aki, és ebben van munkásságának legfőbb jelentősége, nyelvi bizonyítékok alapján igyekszik a dák-gót származási elméletet megcáfolni. Emellett azonban már finom érzékkel vizsgálja a nyelvet mint a népi életforma egyik legjelentősebb megnyilvánulását. Keresi és megvilágítani igyekszik azokat az összefüggéseket, melyek a nép és nyelve között fennállanak. Csak a körülmények mostohaságának tulajdonítható, hogy Felmer eredményei figyelmen kívül maradtak, és csak hosszú idő multával éri el a kutatás azt a fokot, melyen Felmer állott. Kéziratban maradt műve, melynek második fele sok, a szellemi és tárgyi néprajz körébe vágó megfigyelést is tartalmaz, már nem csupán Leibniz kívánsága szerint készült szógyűjtemény, hanem az első a szász nyelvvel részletesen foglalkozó tanulmány – állapítja meg SCHEINER.⁴⁷

Tévedett FELMER abban, hogy az írott és beszélt nyelv közti különbség okát másképpen magyarázta (28. §). Szerinte a szász írásos emlékek nyelve a régi közös német irodalmi nyelvet tükrözi vissza, míg a beszéd a nyelvjárások nyelvét. Őt az a körülmény vezette félre, hogy a szász okiratokat a bécsi udvar hivatalos nyelvén írták, de a szász iskolákban Felmer korában az az általános szokás uralkodott, hogy az írott szöveget a nép nyelvén is előadták. Ezért gondolhatta Felmer, hogy a szász nyelvjárások a közös német irodalmi nyelv elfajulásai.

Sokoldalú munkássága miatt Felmerénél sokkal közvettebb SEYVERT JÁNOS érdeklődése nyelvi kérdések iránt; csak egy törekvése van „den Wunsch eines groszen Leibniz nur einigermassen zu erfüllen.”⁴⁸

Az erdélyi szász nyelvről írott tanulmányában⁴⁹ néhány száz különleges ó-német és idegen szóból álló mintagyűjteményt állít össze és próbál megfejtetni.⁵⁰ Felmer és Frisch nyomdokain halad, de őket nem éri utol.

Sokkal több figyelmet érdemel a szász nyelvjárásokra vonatkozó álláspontja. FELMER három „városi” nyelvjárásához még egy negyedik, a „népi” (bäurisch) nyelvjárást veszi hozzá, mely sze-

⁴⁷ Kbl. XIV (1922), 67.

⁴⁸ Ungarisches Magazin I (1871), 258.

⁴⁹ Von der siebenbürgisch-sächsischen Sprache: i. h. 257–82.

⁵⁰ Proben der sieb.-sächs. Sprache. – Egy nagyobb szójegyzék terve is lebegett előtte, mert egyik kéziratban maradt tervezetében (Versuch eines sieb.-sächs. Wörterbuchs) a következő felosztás szerint csoportosítja a szótár anyagát: 1. Altdeutsche Wörter, 2. fremde und 3. eigentümliche Wörter oder Idiotismen. – Az 1773-ból származó kéziratból közli 1781-ben a különleges szavakat [VerArch. XLV (1929), 438].

rinte a szász nyelvterület többi részén van meg, s amelyre a városi nyelv még a legkevésbé hatott és nagyon sok régi nyelvi sajátóságot őrzött meg.⁵¹ Ezzel a megfigyeléssel új szempontot szolgáltat a szász nyelvjárások szemléletéhez. Észreveszi azt a különbséget, amely a nép nyelvét az irodalmi nyelv hatása alatt kialakult és kiegyenlítődtű városi nyelvtől elválasztja. Leibniz is figyelmeztet erre, amikor a nép nyelvét (Sprache des gemeinen Volkes) a polgárosult nyelvtől (Sprache des gesitteten Volkes) megkülönbözteti.⁵² „Népi”-nek azokat a szavakat nevezi SEYVERT, melyeket csak a falvakban használnak vagy hangalakjuk a városi szavakétól eltér.⁵³ Ezekből a szavakból állítja össze mintagyűjteményét.

SEYVERT szerint az erdélyi szász nyelv azért nem egységes, mert az alsó- és felsőnémetből keletkezett. A keveredést elősegítették a későbbi népesedési változások (Castaldo csapatai, 1664-i újabb betelepítések). A mostani szász nyelv – állapítja meg – a XVI. századi német nyelvhez hasonlít, de régiségéből állandóan veszít.⁵⁴

Új irányt szab munkásságával kortársuk BINDER JÁNOS, aki először alkalmazza Erdélyben ADELUNG nyelvészeti elveit.⁵⁵

⁵¹ A nyelvjárásokat a következőképpen jellemzi: „1. der Hermannstädtische, der sich immer mehr und mehr von veralteten deutschen Wörtern reinigt und gleichsam das Hochsächsische ist, 2. der Kronstädtische, oder Burzenländische, der viel Eigenes hat und einem Hermannstädter oft unverständlich ist... 3. der Bistritzische. Dieser ist halbdeutsch und dennoch den Sachsen ausser dem Bistritzischen Gebiete fast ganz unverständlich... 4. der Bäurische, der in den übrigen sächsischen Gegenden herrschet. Er ist sehr reich an alten Wörtern, welche die heutige deutsche Sprache nicht mehr kennen” [Ung. Mag. I (1871), 258].

⁵² I. h. ²⁶⁰ jegyzet.

⁵³ Pl. népi: *wall, Bal, Voter, Gorten, gung, her, Föld, Möszer*; városi: *well, Bäl, Vuoter, Guorten, gaang, hiér, Fiéld, Miésser*, stb.

⁵⁴ „Sprachen gleichen unsern Schönen; je älter sie werden, desto mehr verändert sich ihre Gestalt, nur mit dem Unterschiede, dass jene immer schöner werden, diese an Schönheit beständig abnehmen”. Schullerus, Vorwort XV.

⁵⁵ Adelung a XVIII. század végi német nyelvészet uralkodó alakja. A német nyelvtnban és nyelvművelésben Gottsched követője. A nyelvművelésről (Über den deutschen Stil. Berlin, 1785–6), a nyelv keletkezéséről (Über den Ursprung der Sprache, 1781) és a nyelvtnban vallott nézeteiért sokan támadták. (Voss, Kolbe nyelvészek, Klopstock és Wieland költők). Adelung ugyanis teljesen maradi álláspontot képvisel az irodalmi nyelv fejlesztése tekintetében. Az irodalmi nyelv egységét félti és ezért helyteleníti az elavult és tájszavak felvételét az irodalmi nyelvbe. Az utóbbiak szerint „haszontalan fölöslegek” (unnützer Überflusz) az irodalmi nyelv szempontjából, mert csak szűk területen ismeretesek és emiatt az irodalmi nyelv velük nem gyarapítható. Ez nem

BINDER a 90-es évek elején a göttingai egyetemen tanul és itt ismerkedik meg azzal a racionalista nyelvészeti iránnyal, mely WOLFF KERESZTÉLY bölcseletén és HERDER GOTTFRIED nyelvészéletén alapult. Tanulmányai között első helyen állnak az akkori dialektológia képviselőinek, FULDANAK⁵⁶ és ADELUNGNAK⁵⁷ munkái. Adelung nyelvészeti törekvéseinek megfelelően, itthon szakít azzal az iránnyal (Felmer-Seyvert), mely Leibniz kívánsága szerint részben csak azért, foglalkozott a nyelvjárásokkal, hogy a nép

egy bizonyos terület, hanem az egész nemzet tulajdona. Az egységes nyelvi fejlődés feltétele szerinte az, hogy a köznyelv egyúttal irodalmi nyelv is legyen („Jede Schriftsprache nicht anders ist und seyn kann, als die Sprache des gesellschaftlichen Lebens der ausgebildeten Provinz” írja »Sind es Schriftsteller, welche die Sprache bilden und ausbilden?« című tanulmányában [Magazin für die deutsche Sprache I (1782), 42]. A művelt köznyelv pedig Adelung felfogása szerint azért nem gyarapítható a népnyelv szókinésével, mert a tájszó az egyszerű nép „durva és csiszolatlan” alkotása, mely nemcsak hang- és alaktani, de jelentéstani szempontból is megbontja a művelt társadalmi rétegtől formált és kicsiszolt nyelvet. Adelung elvei Német- és Magyarországon egyoldalúsága ellenére is számos követőre találtak. Adelung nyelvtana alapján írja meg Marienburg János brassói rektor a hazai német iskolák számára »Grundlinien des deutschen Stils« (Leipzig–Erfurt, I–IV. 1796–7) című nyelvtanát, azért, hogy végre a szász iskolákban a művelt irodalmi nyelvet, a felsőszászt és meissenit tanulhassák és ne a bécsi udvar hivatalos nyelvét. A magyar iskolák számára Adelung nyelvtanát valamivel később Nitsch Dániel, a sárospataki kollégium tanára teszi hozzáférhetővé. Ő »Német Grammatika Adelung szerint. Egy olvasó könyvel együtt...« (Lötsch, 1804) című nyelvtanában szintén állást foglal a hazai német nyelvjárások eredetével kapcsolatban: „A’ mi Németjeink többnyire Bavariai ’s Ausztriai módon beszélnek, a’ melly beszéd módja igen nagyon különbözik a’ német nyelvnek valóságos ékességétől; vagy más Tájékok szöllésének módját követik” [i. m. 91].

Adelung figyelme először 1781–82-ben megjelent »Lehrgebäude« című munkájában fordul a nyelvjárások felé. Érdeklődése, akárcsak mint Leibnizé, közvetett, mert őt csak az egyes nyelvjárások eredete és közös nyelvi jelenségeik érdeklik. Az erdélyi szászok nyelve, szerinte, az alnémet nyelvterülethez tartozik. Figyelmét a Lipcsében tanuló gyerómonostori Kemény Sámuel hívja fel erre a kérdésre. Adelung nehézményezi, hogy a szászok nyelvjárásairól még mindig olyan kevés tanulmány jelent meg, pedig a nyelvi bizonyítékok ennek a rendkívüli népcsoportnak (merkwürdige Colonie) történetére is fényt vetne. Ő is mint Seyvert négy szász nyelvjárást különböztet meg, melyeket Seyvert szavaival jellemez. A nagyszebeni nyelvjárásra hivatkozik, mint a legkiműveltebbre, mikor azt állítja, hogy a nyelv fejlettsége a műveltség-től és a jóléttől függ. Adelung tehát a nép nyelvéről tartott általános felfogását az erdélyi szászok nyelvjárásaira is alkalmazza [Vö. Thiene-mann Tivadar, Német és magyar nyelvújító törekvések. Ném. Phil. Dolg. 1. sz. Budapest, 1912. – Nagy J., i. m. 5].

⁵⁶ Über die beiden Haupt-Dialekte der Teutschen Sprache. 1773. – Versuch einer allgemeinen teutschen Idiotikensammlung. 1788.

⁵⁷ Vö. 55 jegyzet, de különösen Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuches. Leipzig, 1774–86.

eredetére fényt derítsen. »Über die Sprache der Sachsen in Siebenbürgen« című 1795-ben megjelent tanulmányában⁵⁸ hangtani kérdéseken kívül már nyelvfejlődéstörténeti vizsgálódásokat is végez. Az irodalmi nyelv kialakulásának gátló tényezőit abban a körülményben látja, hogy a régi erdélyi okiratok nyelve nem szász, hanem a bécsi udvar hivatalos nyelve. Ennél a megállapításnál azonban BINDER sem jut tovább.

A nyelvjárások leírásakor sok finom megfigyelést tesz. Ő is Felmer felosztását fogadja el, és az a terve, hogy nyelvi észrevételeit tartalmazó tanulmányát bevezetésként az elé a kisebb szójegyzék elé csatolja, melynek anyagát németországi tartózkodásának ideje alatt az alószász területen gyűjtötte össze. Közben azonban Seyvert szójegyzéke kerül a kezébe és szótártervét későbbre halasztja. Mindössze néhány jellegzetes szót közöl, de mindegyiket példamondatban mutatja be.⁵⁹ Eljárása teljesen új és egyedülálló. Szótártervének keresztülvitelében korai halála gátolta meg. Anyagának Seyvertével együtt nyoma veszett.

Felmer, Seyvert és Binder munkássága lényeges haladást jelent a korábbi nyelvészeti törekvésekkel szemben. Amíg FELMER és BINDER a korszerű tájszótár alapjait igyekeznek lerakni, SEYVERT a helyes nyelvszemlélethez teremt meg a nélkülözhetetlen előfeltételeket. SCHEINER⁶⁰ kiemeli Felmer érdemét, hogy minden korábbi feltevessel szemben elsőnek domborítja ki nyelvi bizonyítékok segítségével a szász nyelvterület német jellegét. Hasonló elismeréssel ír róla SCHULLERUS ADOLF⁶¹, aki Bindert állítja melléje mint az első szász nyelvjáró tanulmány készítőjét. Scheiner nyomán HUSS RICHARD⁶² is rámutat FELMER munkásságának jelentőségére, mert FELMER kísérel meg először a felsőszász betelepülők nyelvjárásának középrajnai elemeit megállapítani. Mindhármuk tragikuma közös: a későbbi kutatók eredményeiket figyelmen kívül hagyták, mert módszerüket elavultnak hitték. Nem gondoltak arra, hogyha fejtegetéseikbe vagy nyelvszemléletükbe itt-ott hiba csúszott is be, az csak az akkori nyelvtudományi módszerek fogyatékoságának volt tulajdonítható, melyeknek még sem GRIMM JAKAB történeti nyelvtana, sem SCHMELLER ANDRÁS bajor tájszótára és a bajor

⁵⁸ Siebenbürgische Quartalschrift IV (1795), 201–11 és 362–93.

⁵⁹ Pl. *Audreng* 'Gurken'. Man sagt: *De Audreng schmacken zem Broden* (Braten) *gaut. Tulek* 'ein junges Rindvieh'. So sagt man: *Teini, treif den Tulek en de Heerde* [Sieb. Quartalschr. IV (1795), 257–9].

⁶⁰ Kirchhoff: *Forschungen* IX (1895), 132.

⁶¹ Schullerus, *Vorgeschichte* 18.

⁶² E dolgozatát a luxemburgi *Jonghemecht* III (1928), 56 közölte.

nyelvjárásokról írt összefoglaló nyelvjárastanulmánya nem állott rendelkezésére.⁶³

3.

Marienburg és a luxemburgi eredetkérdés

A XVIII. század végén megindult tudományos és nyelvészeti törekvések fejlődésének II. JÓZSEF abszolútizmusa vet véget, mert nemcsak politikai téren korlátozza a szászok addig élvezett politikai jogait és alkotmányos kiváltságait, hanem szellemi vonatkozásban is gátat vet a szász tudományos élet további szabad fejlődésének.

Ha a XIX. század eleji szász tudományos törekvéseket nézzük, külsőleg csak az elnyomás elleni küzdelem és a terméketlenség jellemzi őket. A szász tudomány a külföldi egyetemek látogatását megtiltó bécsi rendeletek következtében elszakad a nyugati tudományos törekvésektől. Különösen a szász nyelvtudomány érzi meg ezt, mert éppen akkor zárják el tőle a német eredményeket, amikor a német nyelvtörténet, nyelvjáráskutatás és összehasonlító nyelvtudomány legkiválóbb képviselőinek, GRIMM JAKABNAK, SCHMELLER ANDRÁSNAK és BOPP FERENCNEK⁶⁴ alapvető munkái megjelennek.

Emberben és munkakedvben nem volna hiány, de az a módszer, amely a XIX. század eleji nyelvészeti munkákat jellemzi, több évtizeddel azelőtt megjelent tanulmányokéra emlékeztet. Tanárok, tanítók, lelkészek és hivatalnokok fognak hozzá tudományos, történeti és nyelvészeti kérdések boncolgatásához megfelelő előképzettség nélkül. Munkájuk sokszor csak tudománytalan játék és a lokálpatriotizmus céljait szolgálja. A szójegyzékek⁶⁵ egész sora keletkezik, melyeknek anyagát nem egyszer saját szórakoztató olvasmányaikból merítik, ezáltal iskolai fokra süllyesztve le a korábban kialakult módszereket.

Ha az Erdélyben megjelenő Provinzialblätter 1806–7. évben megjelent számait nézzük, nem kerülheti el figyelmünket az a tény, hogy mennyire a politika került az érdeklődés előterébe. Alig

⁶³ Deutsche Grammatik. I. Göttingen, 1819. – Bayerisches Wörterbuch. I-IV. Stuttgart-Tübingen, 1827-37. – Die Mundarten Bayerns. München, 1821.

⁶⁴ Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache. Frankfurt a. M. 1816. Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Gothischen und Deutschen. Berlin, 1833.

⁶⁵ Részletes felsorolás található: Schullerus, Vorgeschichte 20–22.

található valamirevaló tudományos cikk vagy tanulmány. A megújulás nem is a nyelvtudomány részéről indult meg. Az ősi jogokért és kiváltságokért folytatott küzdelemből erőt merítő népi öntudat megint a múlthoz fordul és hagyományaiból próbál erőre kapni. A történettudomány⁶⁶ veszi át átmenetileg az irányító szerepet és újból az eredetkérdés kerül a vizsgálódások előterébe.

SCHLÖZER LAJOS kiváló német történész munkái valósággal lázba hozzák a szász értelmiséget – írja PUKÁNSZKY BÉLA.⁶⁷ A szász tudományos élet – bár a német eredményekhez képest a nyelvtudomány nagy visszaesést mutat – a 30-as évek körül újból lendületet kap. Az 1783-ban megindult *Siebenbürger Bote*, az első szász lap, majd a *Siebenbürgische Quartalschrift*, az első tudományos szász folyóirat és a nyomába lépő *Siebenbürgische Provinzialblätter* mind a tudományos törekvések szolgálatában állanak. Ezeket a törekvéseket kevés kivétellel az egyoldalúság jellemzi. A szász történészek csupán saját kérdéseiket vizsgálják, legfeljebb még Erdély múltját hajlandók figyelemre méltatni. A nyelvtudományi törekvések is kezdetben ezt az egyoldalúságot tükrözik. Fordulat csak a század közepe felé áll be. 1830-ban az országgyűlés az egyházi hatóságok kérésére megengedi újból a külföldi egyetemek látogatását és a szász sajtó visszanyeri régi közvéleményformáló erejét. Az 1824-ben megszűnt *Provinzialblätter* nyomába új időszaki folyóirat, a *Transsilvania* lép, melynek már címe és alcíme is mutatja történelmi irányát (*Periodische Zeitschrift für Tandeskunde*). A körülötte kialakult írói társaság tagjai között több neves szász tudós mellett ott találjuk KEMÉNY JÓZSEF GRÓFOT, Erdély történetének kiváló ismerőjét is.

⁶⁶ Legjelentősebb szellemi ösztönzéseket a szász tudomány Schlözer Lajos göttingai egyetemi tanártól kapja. Hogy Schlözer »Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen« (Göttingen, 1791) és »Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen« (uo., 1795–7) című tanulmányait a népi öntudat erősítésére szánta, az nemcsak az Erdélyből hozzáfirt levelekből tűnik ki, hanem egyik tanulmánya előszavából is, melyben meleg rokonszenvvel szól a távoli, „maga nemében egyedülálló nemzet német hűségéről”. Maga Schlözer is állást foglal az eredetkérdésben és a felsőnémet területről származtatja a szászokat. Tanulmányos az a néhány sor, melyben Schlözer az eredetkérdésben csak a nyelvi tényekre támaszkodó kutatókat elítéli: „Vor 35 Jahren war ich ein starker Etymologischer, jetzt bin ich ein geschwornener Feind davon, so oft man aus dem blossen Klingklang facta erschaffen will. Wie unendlich viel haben Kudbeck und Ihr Otrkocsi sich und der Wissenschaft dadurch geschadet! Beregszászi, der auf eben dem Wege ist, bedaur ich nicht, der macht sich nur ridicul” [Ung. Rundschau IV (1915), 287]. – Schlözer ezt a levelet Engel János magyar történétíróhoz írta.

⁶⁷ Pukánszky, i. m. 108.

A nyelvtudományban mutatkozó ellaposodás és egyoldalúság ellen először SCHULLER JÁNOS KÁROLY, a szász reformmozgalom egyik képviselője emeli fel szavát. A szász történet- és nyelvtudomány egyaránt sokat köszönhet neki, s a hálás utókor az „Alt Vater der sächsischen Wissenschaft”⁶⁸ kitüntető névvel tisztelte meg. Benne talál utolsó közös képviselőre a szász táj szótár gondolata és az eredetkutatás.

Hosszú szünet után ő foglalkozik újból nyelvészeti kérdésekkel és munkássága különösen a szász tájszótár szempontjából fontos. Mindenekelőtt atyja, SCHULLER JÁNOS GYÖRGY kéziratban maradt szógyűjteményét akarja kiegészíteni és kiadni. Ezért 1838-ban a *Blätter für Geist, Gemüt und Vaterlandskunde* című lapban kéreccsel fordul az erdélyi nyelvjáráskutatás barátaihoz (Bitte an die Freunde siebenbürgischer Sprachforschung). Arra kér minden gyűjtőt, hogy közöljék vele eddigi gyűjtéseik eredményét, melyeket ő egy nagyobb szójegyzékbe szeretne felhasználni. Különösen a határnevekre hívja fel a figyelmet, melyekben nagyon sok régi német nyelvi sajátosság őrződött meg. A szógyűjteménye elé, mint Binder, ő is egy nyelvjárástanulmány írását tervezi.

Ezzel a szójegyzékkel két óhajtnak szeretne eleget tenni: 1. A nyelvbúvár számára az ismeretlen eredetű szavakat és a nyelvrokonságot szeretné tisztázni, 2. a tanult emberek számára pedig a népnyelvi szóalak irodalmi megfelelőjét akarja kikeresni, mint-hogy erre már őt többen kérték.⁶⁹ Felhívása meghallgatásra talál és segítőtársak jelentkeznek. SCHULLER azonban a tervezett szójegyzékből csak később (l. alább) közöl néhány mutatóanyagot, nyelvi anyagát azonban »Umriss und kritische Studien zur Geschichte von Siebenbürgen« című 1840-ben megjelent történeti munkájában használja fel. Érdeklődése egyre jobban elmélyül; rájön, hogy eddig milyen kevés nyelvészeti anyagot kutattak fel és tettek közzé. Ezért az 1838-ban megszűnt Transsilvania pótlására 1841-ben több lelkes munkatársa közreműködésével az *Archiv für die Kenntnis von Siebenbürgen Vorzeit und Gegenwart* című tudományos szakfolyóiratot indítja meg, mely a szászok történeti érdeklődésének szintén beszédes bizonyítéka. Az irányítást az 1842-ben megalakult Verein für siebenbürgische Landeskunde, a szász tudományos

⁶⁸ Kirchhoff, *Forschungen* IX (1896), 134.

⁶⁹ Schuller szófejtő kedvére és hajlamára jól rávilágítanak következő sorai: „Jedes dunkle Wort quält mich, wie etwa ein interessanter Fremder, dessen Namen und Herkunft ich nicht weiss und ich glaube dem gebildeten Leser geht es auch nicht anders”. Schullerus, *Vorgeschichte* 24. ³ jegyzet.

élet központi szerve (később Verein) végzi, melynek 1843-ban meginduló tudományos folyóirata az Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde SCHULLER lapjának folytatója és napjainkig a szász tudományos élet legfőbb publikáló szerve lesz.

SCHULLER egymásután megjelenő történeti tanulmányai nemcsak a külföld figyelmét⁷⁰ fordítják újból a szász történészek munkásságára, hanem egyre több hívet szereznek a szász eredetkutatás számára is. SCHULLER maga is jó példával akar előljárni, és 1841-ben kiadja az Archivban »Über die Eigenheiten der siebenbürgisch-sächsischen Mundart und ihr Verhältnis zur hochdeutschen Sprache« című tanulmányát, melyben azonban még csak általánosságban foglalkozik a szász nyelv hang-, alak- és mondat-tani sajátágaival. Tanulmánya utolsó fejezetében a szász tájszótár kérdésére tér reá; ennek létrehozását nemzeti kötelességnek tartja. Ő maga Schmeller szótárát tekinti mintaképének és 1849-ben szótártervezetet (Siebenbürgisch-sächsische Etymologien und Analogien) nyújt be a bécsi tudományos akadémiának. Tervében vázolja azt a területet, melyet a tájszótárnak fel kellene ölelnie. Tartalmaznia kell a szótárnak mindazokat a szavakat, melyek az irodalmi nyelvből vagy teljesen hiányzanak, vagy pedig csak összetételekben fordulnak elő. Továbbá azokat is, melyek ugyan az irodalmi nyelvben megvannak, de hangalaki, nyelvtani és jelentéstani szempontból az irodalmi nyelvi alakkal való azonosságuk többé-kevésbé elhomályosult. Ingadozó az álláspontja a nép szellemi és fizikai életmegnyilvánulásait visszatükröző szólások, közmondások felvételére vonatkozólag, melyek a szótárban érvényesülő szófejtő és nyelvtani szemponttal szemben, SCHULLER szerint, csak másodrendű fontosságúak.

KARAJAN GYÖRGY, a bécsi akadémia akkori elnöke, SCHULLER benyújtott szótártervezetével kapcsolatban több kiegészítenivalóra hívja fel Schuller figyelmét. Különösen fontosnak tartja a szavaknak példamondatokban való bemutatását, hogy a figyelmes olvasó pontosan megértse a szó népnyelvi jelentését.⁷¹ A köznyelvtől eltérő népnyelvi alakokat pedig – KARAJAN másik kívánsága szerint – nyelvjárásonként kellene szótárba foglalni.

A tárgyilagos és nagyon is helytálló bírálat SCHULLER kedvét szegi, és egyelőre félreteszi a további szógyűjtő és feldolgozó

⁷⁰ A bécsi császári akadémia többször felszólította Schullert, hogy az Erdélyben folyó történeti kutatómunkáról jelentésben számoljon be. Schuller jelentéstétel alkalmával több ízben fordul meg Bécsben és forráskutatásokat végez.

⁷¹ Schullerus, Vorgesichte 26.

munkát. Érdeklődése előterébe megint a szászok eredetkérdése kerül, mely 1845 óta, amikor MARIENBURG FRIGYES a szász nyelvjárás- és eredetkutatás történetében új korszakot kezdő tanulmánya megjelenik, a szász tudományos élet egyik legégetőbb kérdése lesz.

Nyelvi és művelődéstörténeti adatok alapján szól megint hozzá az eredetkérdéshez és a szászok őshazáját elődeinél jóval szűkebb területre korlátozza.⁷² Nemcsak nyelvi bizonyítékok: hely- és családnévek⁷³ egyezése, hanem a jogi és gazdasági élet (pl. szőlőművelés) terén mutatkozó egyezések alapján arra a döntőfontosságú megállapításra jut, hogy a szászok az Alsó-Rajna, Trier, Köln és Luxemburg vidékéről eredhetnek. Ezt néprajzi hasonlóságok (dalok, mesék, mondák, szólások, néphit, stb.) is alátámasztanak. Álláspontja azonban még nem egészen határozott és nem járja át a meggyőződés szilárd hite. Bizonygatásai közben többször jegyzi meg, hogy a szász nyelvterület több nyelvjárásból tevődik össze,⁷⁴ s nem tekinthetünk csak egy nyelvterületet kiindulópontnak. Schuller álláspontjának ez az ingadozása akadályozza meg abban, hogy kutatásainak gyümölcsét maga takarítsa be. A vele egykorú, de Grimm történeti nyelvtanára támaszkodó újabb kutatás, melynek Marienburg a legkiválóbb képviselője, háttérbe szorítja a nyelvészeti felkészült Schuller megállapításait. SCHULLER élete végén a Verein felhívására újból hozzáfog a szótármunkához (Beiträge zu einem Wörterbuche der siebenbürgisch-sächsischen Mundart. Prága, 1865), de anyagát újabb gyűjtéssel nem gyarapítja, sőt adalékában csak azokra a szavakra terjed ki figyelme, melyek jelentésükben és hangalakjukban az irodalmi nyelvtől eltérnek. A teljes tájszótár fogalma – amint látjuk – Schuller fel-fogásától még messze állott.

SCHULLER nyelvészeti munkásságára visszatekintve megállapíthatjuk, hogy a nyelv számára csak eszköz volt történeti tanok igazolására. Csak azt vizsgálta a nyelvben, ami szempontjából fontos, a nyelvet magát nem. A nyelv élete, lélektani és fejlődéstörténeti szemlélete, s a benne megnyilatkozó néplélek, amint ezt Schmeller szótára olyan híven tükrözi vissza, SCHULLER érdeklődési

⁷² Zur Frage über die Herkunft der Sachsen in Siebenbürgen Hermannstadt, 1856.

⁷³ Mindkét kérdéssel külön is foglalkozik. Vö.: Siebenbürgisch-sächsische Eigennamen von Land und Wasser: VerArch. VI (1863), 328–422. – Zur Kunde sieb.-sächs. Spottnamen und Schelten. Hermannstadt, 1862.

⁷⁴ Vö. Zur Frage...: „Ist diese (Mundart) selbst doch ein Proteus, welcher seine Gestalt so vielfältig verändert, dass nicht selten, die Mundarten von ganz nahen Ortschaften auffällig verschieden sind...” [12–3.].

körén kívül esik. A hangtani jelenségek megfigyelése és leírása helyett inkább a szófejtő törekvés kerül előtérbe. Munkássága nyelvészeti fogvatkozásai ellenére is a szász nyelvjáráskutatás további fejlődése szempontjából két dologért fontos. Az őshazakérdésben újból ráterelte a figyelmet a Rajna-vidékére, a tájszótár ügyét pedig gyűjtő és rendszerező munkájával nagyban előmozdította. A Schuller nyomán haladó szász nyelvjáráskutatás ezt a két szempontot tartja szem előtt és mindkét irányban egyszerre indul meg a munka.

Schuller örökét az eredetkutatás terén kortársa, MARIENBURG FRIGYES veszi át. Amint maga is írja az eredetkérdésben teljesen új szempontot teremtő, alapvető munkájában,⁷⁵ nem akar megállapításával „homo novus”-nak tűnni fel, hiszen már többek között mestere, Schuller is foglalkozott ezzel a kérdéssel. MARIENBURG folytatni, illetőleg kiegészíteni igyekszik elődje munkáját, s eközben a kutatást teljesen új alapokra helyezi. S hogy MARIENBURG és kortársai egészen 1872-ig tudományos módszereikben még mindig nem érik el azt a fokot, melyet Grimm, Benecke, Lachmann és Schmeller a nyelvtörténeti és népnyelvi kutatások számára megjelölt, az csak helyi elszigeteltségüknek és annak a nagy visszaesésnek tulajdonítható, melyet a század elején a külföldi egyetemek látogatását megtiltó rendelet a szász tudományos életben előidézett.

MARIENBURG figyelmét Schuller megállapításain kívül több külső körülmény tereli reá a Rajna vidékére és különösen Luxemburgra.⁷⁶ Amire Schuller az 1865-ben megjelent munkájában csak

⁷⁵ Über das Verhältnis der siebenbürgisch-sächsischen Sprache zu der niedersächsischen und niederrheinischen Dialekten [VerArch. I (1845), 45–70].

⁷⁶ A luxemburgi eredetkérdésnek a következő előzményeit kell megemlítenünk: XIV. Lajos rablóhadjáratai után 1694-ben a rijswijki béke értelmében Luxemburg ismét a Habsburg birodalomhoz került vissza, melyhez 1555 óta tartozott. Erdély is a százötven évig tartó önállóság után nem sokkal azelőtt 1691-ben kerül osztrák fennhatóság alá. A Habsburg birodalom e két szélső, nyugati és keleti tartománya között élénk politikai és gazdasági kapcsolat létesül. A közigazgatás is sok munkaerőt (hivatalnokok, tisztviselők) mozgat meg és cserél ki ezen a két területen. Még élénkebb lesz a kapcsolat a XVIII. és XIX. század folyamán [Kbl. XXV (1902), 25–6]. Osztrák katonaság is gyakran kerül Luxemburgból az erősen kiépített és megerősített keleti határszélre. A két területet tehát egyre szorosabb kapcsolat fűzi össze. Emellett azonban más körülmények is elősegítik a kölcsönös megismerést. A francia forradalom és a vele együtt járó zavaros idők következtében számos világi és egyházi személy hagyja el Franciaországot. A jezsuita rendből, melyet 1763-ban oszlatnak fel, szintén többen menekülnek külföldre, s így

céloz, hogy az erdélyi szász nyelvnek csak tükörképe a luxemburgi, de vele nem rokon („... mich dünkt – írja⁷⁷ – du bist mein Spiegel, nicht mein Bruder”), azt Marienburg kizárólag nyelvi

Magyarországra is. Így jut el Nagyszombatba François Xavier de Feller jezsuita apát is, aki 1769 táján Erdélybe is ellátogat és útról, az őt befogadó és vendégülálló emberekről, valamint ezek környezetéről részletes útjegyzetet készít [Itineraire du voyage de l'abbé de Feller en diverses parties de l'Europe. Liège, 1820]. Jegyzeteiben nemcsak általános észrevételek feljegyzésére törekszik, hanem nyelvi és néprajzi megfigyeléseket is tesz. Ezért nekünk naplójának különösen azok a részei becsesek, ahol az erdélyi szászok nyelvjárásáról ír és szülőföldjének, Luxemburnak nyelvvel hasonlítja össze. Kolozsvárról gyalogszerrel indul el Besztercére. Itt d'Ybarra grófot, régi jóbarátját akarja meglátogatni. Több napot tölt nála, leírja a várost és élesen támadja a lutheránusokat. A beszterceiek nyelvéről a következőket jegyzi meg: „Ces Saxons à Bistritz parlent allemand; mais leur language propre est l'allemand de Luxemburg, avec quelque changement: ce qui me fait croire, que les Luxembourgeois sont aussi une colonne Saxonne. L'etonnement de ces Saxons ainsi que le mien fut extrême quand nous découvrimmes l'identité de ces langues. De là je conclus que ces language est vieux language allemand, le naturel, le ton et les manieres de ces Saxons sont justement les mêmes que ceux des Luxembourgeois...” [Kbl. i. h.] A két Habsburg tartomány nyelve tehát Feller szerint nemcsak közeli rokonságban áll egymással, hanem azonos. Ennek a hasonlóságnak azonban – Feller szerint – kézzelfogható bizonyítéka is van. Feller 1769. július 13-án Zalatnán jár és naplójában erről az útról így emlékezik meg: „Je dine chez Madame Neuman: sa maison est magnifiquement meublée... je soupe ebez un Monsieur Paquet de Luxembourg.” Tehát nemcsak katonaság, hanem polgári személyek is kerültek át Luxemburgból Erdélybe. Adam Chenot luxemburgi orvost áldásos működéséért Erdélyben sokáig „Protomedicus Transsilvaniae”-nek hívják [SiebVjschr. XLIV (1931), 199]. Feller szerint a luxemburgiak és erdélyi szászok egy törzsből származnak és 803-ban Nagy Károly telepítette le őket. A közös eredetet bizonyítja nyelvük hasonlatossága: „Les habitants du duché de Luxembourg sont Saxons d'origine et parlent l'ancienne langue allemande telle que la parlent les Saxons Transylvanie et autres dispersés apparemment par Charlemagne” – állapítja meg Feller egy későbbi munkájában (Dictionnaire de Géographie, 1782). Ezen az állásponton áll kortársa Vosgien földrajztudós is [VerArch. XLI (1923), 564–5], aki valószínűleg elsőnek használja fel Feller nyelvi bizonyítékon nyugvó megállapításait. Feller észrevétele különben nem kelt érdeklődést [VerArch. XXXIII (1905), 6]. Útleírása csak 1820-ban jelenik meg Lüttichben. Nyelvi megállapításait először Gangler 1847-ben megjelent »Lexikon der Luxemburger Umgangssprache« című munkája teszi szélesebb tudományos körök előtt ismertté. Feller és Vosgien megállapításait az erdélyi szászok eredetére nézve a következőkben foglalhatjuk össze: 1. Luxemburg őslakói az erdélyi szászokkal egy törzsből származnak és Nagy Károly telepítette őket mindkét területre. Mindkét nép a régi német nyelvet őrizte meg és beszéli ma is. 2. A Besztercén és vidékén lakó szászok nyelvjárása a luxemburgi német nyelvterület nyelvvel egyezik meg.

⁷⁷ Blätter für Geist, Gemüt und Vaterlandskunde I. (1837), 90.

bizonyítékok alapján⁷⁸ már 1860-ban tényként állapítja meg.⁷⁹ Míg Schuller a szász nép és nyelv különféleségét hangoztatja, MARIENBURG a kettőt egynek, azonosnak ismeri el. Ez a megállapítása az erdélyi németség akkori óhajának tudományos kifejezése volt, és hamar biztosította Marienburg sikerét.

MARIENBURG 1839–41-ig Berlinben Bopp Ferencet hallgatja, és így korán felkeltik érdeklődését azok a nyelvi jelenségek, melyek az Alsó-Rajna vidékéről származó társai beszédében észrevesz. Ezek közül nem egy egyezik meg az ő szász anyanyelvével. Egyik, 1841 májusában szüleihez írt levelében kifejezésre is juttatja ezt az érdeklődését: „genaue Forschung in den Gegenden des Niederrheins dürfte manche Aufklärung geben.”⁸⁰ Ezért még ebben az évben a Rajna vidékén keresztül utazik haza. Útját az első nyelvészeti kutatóútnak tekinthetjük, melyet, a szász nyelvjáráskutatás történetében nyelvi jelenségek vizsgálata érdekében tettek. Megfigyeléseit itthon 1845-ben közlik az Archivban.

A Rajna-vidék és az erdélyi németség nyelvének (a kölnit és a nagyszebenit véve alapul) hang-, alak- és jelentéstani szempontból való leírása és összehasonlítása alapján azt állapítja meg, hogy a délerdélyi (nagyszebeni és a barcasági) nyelvjárások azzal a német nyelvterülettel mutatnak a leginkább rokonságot, mely Elberfeld, Crefeld, Aachen, Trier, Koblenz városok és a Siebengebirge hegység között fekszik. Ezt a nyelvterületet ő rajnai-erdélyi (rheinisch-siebenbürgisch) nyelvjárásnak nevezi. A beszerce-vidéki nyelvjárást ettől a területtől valamivel nyugatabbra, a mai Luxemburg területére helyezi el. Ez a megállapítása döntőfontosságú a későbbi, beszercevidéki nyelvészek, a „Nösner Germanistenschule” (l. alább) számára, akik Marienburg álláspontján állva, a beszercei nyelvjárás luxemburgi eredetének igazolását tekintik főfeladatuknak. MARIENBURG eljárásában később többen⁸¹ kifogásolták, hogy a nyelvtörténeti szempontot figyelmen kívül

⁷⁸ Marienburg az őshazakérdés tisztázásában csak a nyelvet ismeri el irányadónak: „Doch die Sprache ist für die Abstammung eines Volkes ein ebenso entscheidendes und untrügliches Kennzeichen, als, die Blüte für die Classification einer Pflanze. Blätter für ... 69.

⁷⁹ Über einige Eigentümlichkeiten der siebenbürgisch-sächsischen Mundart: Magazin. II (1860), 53.

⁸⁰ Teutsch Gy., Denkrede auf Gr. Fr. Marienburg: VerArch. XIX. (1889), 15.

⁸¹ Reissenberger Károly, Die Forschungen über die Herkunft des siebb. Sachsenvolkes in ihren wesentlichen Erscheinungen: VerArch. XIII (1876), 544. – Keintzel Gy., Die Herkunft der Siebenbürger Sachsen: Bistr. Gymn. Progr. 1886–7:10.

hagyta, de ami egyébként nézetét illeti, a kutatás lényegében azóta sem haladta meg MARIENBURG eredményét.⁸²

Figyelme ezután inkább szorosán véve erdélyi nyelvészeti kérdések felé fordul. A Grimm-testvérek útmutatása alapján kialakult érdeklődés a saját népi szellemi javak felkutatása és összegyűjtése terén ugyanis több, Lipcsében tanuló délerdélyi fiatal szász egyetemi hallgatót arra készítet, hogy mindent, ami a népre és annak életére jellemző, gyűjtsenek össze. 1847-ben tervet készítenek és a feldolgozandó területet egymás között osztják meg. SCHUSTER VILMOS vállalja a népdalok, népi találós kérdések, gyermekmesék, MÜLLER FRIGYES a mondák, HALTRICH JÓZSEF a mesék, MÁTZ JÁNOS a szokások és a népi életmódra vonatkozó hagyományok feljegyzéseit. MARIENBURG is ehhez az első nyelvész nemzedékhez (erste Germanistengeneration)⁸³ tartozik, és nyelvészeti munkásságával egészíti ki Schuster munkatervét.

A gyűjtőmunka nagy lendülettel indul meg. SCHUSTER 1858-ban az erdélyi német nyelvészeti kutatómunka feladatairól szóló tanulmányában már a következőket írja: „Noch einige Jahre und die Germanisten werden in Siebenbürgen eine Macht sein, die sich den Naturforschern und eigentlichen Historikern ebenbürtig zur Seite stellen darf.”⁸⁴ A Grimm testvérek is élénk figyelemmel kísérik a „segesvári baráti kör” (Schässburger Freunde) törekvéseit, Haltrich népmeséi számára maguk keresnek kiadót, és így a gyűjtemény 1856-ban »Deutsche Volksmärchen aus dem Sachsenlande in Siebenbürgen« címen meg is jelenik. Ugyancsak ők mozgatják a szász tájszótár ügyét is, amint ez Schuster egyik írásából kitűnik: „Ein freundliches Schreiben Jac. Grimms versicherte mir, dass man ein sächsisches Idiotikon in Deutschland sehr günstig aufnehmen werde.”⁸⁵ Az 1854-től FROMMANN KÁROLY szerkesztésében megjelenő Die deutschen Mundarten című szakfolyóirat is sok ösztönzést ad az erdélyi kutatóknak és nem egynek közülök közli gyűjtését.

A nyelvjáráskutatás vezető egyénisége továbbra is MARIEN-

⁸² „Dennoch ist es – írja Scheiner VerArch. XXVIII (1898), 81 – der Dilettant Marienburg, der den Gelehrten auf sichern Boden gestellt hat. Denn heute noch sind wir über Marienburg nicht hinaus; weder sachlich, noch auch – genau betrachtet – methodisch. Grundsätzlich befolgen wir aber alle wenn etwas heraus schauen soll, seine urwüchsige Methode.

⁸³ Csáki Richárd elnevezése: „Vorbericht zu einer Geschichte der deutschen Literatur in Siebenbürgen. Hermannstadt, 1920.

⁸⁴ Schuster V., Die Aufgaben der germanistischen Studien in Siebenbürgen. Mühlbach, 1858. 5.

⁸⁵ Schuster, i. h. 7.

BURG, noha neve Schuster munkatervében nem szerepel. Szinte magátólértetődőnek tekintik azonban munkáját, mely máris olyan nagyszerű eredményekre vezetett, és az eredetkutatást meghatározott, biztos alapokra helyezte. 1846-ban a Verein egyik ülésén megbízza MARIENBURGOT, hogy Erdély vagy legalább a szász nyelvterület nyelvi térképét dolgozza ki. Az anyagot nagy szorgalommal gyűjti össze »Über die frühere und jetzige Ausbreitung und Dichtigkeit des deutschen Volksstammes in Siebenbürgen« című munkájában; ez 1848 tavaszára készül el. Már nagyobb részét ki is nyomják, mikor a Verein hirtelen megszünteti a további nyomást. Munkája, melyben részletesen foglalkozik a szász és a román települések történetével is, mintegy átmenetet alkot későbbi, nagyobbára egyháztörténeti műveihez.

Figyelme még egyszer a szász nyelvjárások felé fordul. „Über einige Eigentümlichkeiten der siebenbürgisch-sächsischen Mundart“⁸⁶ című másik nagyjelentőségű nyelvészeti tanulmányában már nemcsak nyelvjárási sajátosságok megfigyelésére és leírására törekszik, hanem földrajzi elterjedésüket is megfigyeli. Észreveszi, hogy a délerdélyi szászok nyelvének két szembeötlő sajátossága a palatalizáció (*setj* 'Seite') és a gutturalizáció (*sekt* 'Seite'), melyeket első munkájában csak éppen megemlített, a frank terület északi felén fordulnak elő. Ezért a délerdélyi szászok szerinte az Eifel hegységtől északra fekvő területről, Köln és környékéről vándoroltak ki. A besztercei szász nyelvjárásban azonban nincsenek meg ezek a jelenségek, ezért ennek a nyelvjárásnak a hazája az előbbitől valamivel nyugatabbra keresendő, mert ott is ismeretlen ez a két jelenség. A szász nyelvhasználat szempontjából tekintetbe vehető német nyelvterület határait pedig a következő helységeken belül állapítja meg: Düsseldorf, Aachen, Luxemburg, Trier, Koblenz, Elberfeld és a Siebengebirge hegység. Ezzel a megállapítással és körülhatárolással MARIENBURG a luxemburgi őshazaelmélet megalapítója.

Az eredetkutatás mellett a szótármunka is új lendületet kap. A tájszótár ügyét HALTRICH JÓZSEF karolja fel. Ugyanúgy, ahogy a népnyelvkutatás, a szótármunka sem szerepel külön a Schuster-féle munkatervben. Valószínűleg azért nem, mert már előzőleg Schuller egész szókincs anyagát HALTRICHnak engedi át, akinek kezében a szótármunkálatok futnak össze. Már 1856-ban a Segesváron megalakult társaság (Zweigverein) egyik ülésén

⁸⁶ Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens. I (1850), 38–60.

ismerteti a szász szójegyzék tervét.⁸⁷ A legsürgősebb teendő ezen a téren – állapítja meg – az eddig gyűjtött anyag kiegészítése. Schuller húsz évvel ezelőtt csaknem teljesnek hitt szójegyzéke sok pótlásra szorul, melyhez egy ember munkája nem elégséges. Ő is, mint Schuller, felhívást intéz⁸⁸ a szász lelkészekhez és tanítókhoz és az előmunkálatokban való részvételre kéri fel őket. Vázolja azt a területet, mely kiegészítésre szorul és Schuller mulasztását akarja pótolni, amikor munkatársaitól a gyűjtés helyének a megjelölését és minél több szólásmondás, közmondás, vagyis népnyelvi példamondat-anyag feljegyzését kéri. Anyagi támogatásért a Verein vezetőségéhez fordul, amely 1861-ben Haltrichot tervezete átdolgozására szólítja fel, de kilátásba helyezi a munka kiadását. Az 1862-ben benyújtott és átjavított munkaterv azonban csak 1865-ben jelenhetik meg »Plan zu Vorarbeiten für ein Idiotikon der siebenbürgisch-sächsischen Volkssprache« címen. A cím is elárulja, hogy HALTRICH sem gondol még ekkor egy mai értelemben vett teljes népnyelvi szótárra, hanem csak egy nagyobb szójegyzékre,⁸⁹ mely azonban a korábbi szójegyzékekhez viszonyítva sokkal nagyobb területet ölel fel és három általános és 18 különleges tárgykörből merítené anyagát.⁹⁰ A felosztás szerint nem kerülnének a szójegyzékbe azok a szavak, melyeknek hangalakja az irodalmi nyelvvel megegyezik (Mensch, Herz, stb.) és azok sem, melyeknek ha a hangalakja egy-két hanggal különbözik is az irodalmi nyelvtől, de rokonságuk mégis szembeötlő. (Pl. *däsch* 'Tisch', *säcken* 'suchen', stb.) A tervezetben mintát is közöl a gyűjtők számára, és rámutat még egyszer a szójegyzék⁹¹ fontosságára, mely az el-

⁸⁷ Über die Anlage des sächsischen Idiotikons: VerArch. III (1858), 160.

⁸⁸ Id. Schullerus, Vorgeschichte 23.

⁸⁹ Vö. Kbl. XLV (1922), 68 és Haltrich alább idézett sorait.

⁹⁰ A szótárgondolat fejlődése szempontjából itt csak az általános csoportokat soroljuk fel. A különlegesekre nézve I. Schullerus, Vorgeschichte 30. Jegyzet. Általános csoportok: I. Azok a szavak, melyek az irodalmi nyelvben egyáltalában nem, vagy csak kivételesen fordulnak elő. II. Azok, melyeknek az irodalmi nyelvben ugyanolyan vagy rokonhangzású tövük van, de a szászban más nyelvtani tulajdonságaik vannak. III. Azok a szavak, melyeknek az irodalmi nyelvvel egyező alakjuk, de tőle eltérő jelentésük van.

⁹¹ Hogy valóban csak szójegyzékre gondolt Haltrich, bizonyítják befejező sorai: „Wird nun nach den angeführten und ähnlichen Gesichtspunkten mit Hilfe der gegebenen zahlreichen Beispiele, die gleichsam als Lockvögel zu dienen haben eine allgemeine Treibjagd auf das Edewild der Idiotismen in dem ganzen Sachsenlande, namentlich in dem Bistritzer Oberland, dann im Burzenland und im Grossschenker Stuhl, welche in den bisherigen Sammlungen am schwächsten vertreten sind, veranstaltet, so dürfte wohl in einigen Jahren das nötige Material

városiasodás elé vetne gátat és megvalósítása a szász tudomány legégetőbb feladata volna.

1874-ben számol be HALTRICH a Verein intézőbizottságának a szótármunkálatok állásáról.⁹² Fájdalommal állapítja meg, hogy hiábavaló volt minden eddigi törekvése, mert sem tervezete, sem pedig az 1866-ban megjelent »Negative Idiotismen der siebenbürgisch-Sächsischen Volkssprache« című munkája, melyben a nyelvjárások szókincséből hiányzó vagy mással helyettesített irodalmi nyelvi szófajok összegyűjtésének ösztönzésére törekedett, nem járt a várt sikerrel. A tervezetet a szász iskolaegyesületeknek is megküldi, mert ezektől eredményesebb munkát vár. Ezzel egy időben újból kéréssel fordul a szász egyházak dékánja hoz, hogy az alájuk tartozó mindegyik egyházközségben négy segesvári tájszólásban írt szövegmintát (Miatyánk, Tízparancsolat és két rövid mese) a legpontosabb hangjelöléssel a saját nyelvjárásukra írassanak át, és egyúttal a nyelvjárás legszembevetőbb nyelvi sajátosságait is közöljék. Munkájának a célját a következő szavakkal magyarázza meg: „Ich hatte die Absicht eine mundartliche Polyglotte, wo jeder deutsche Ort unseres Vaterlandes vertreten sei zusammenzustellen, um daraus einigermassen das Verhältnis derselben zueinander und zur hochdeutschen Schriftsprache bestimmen zu können.”⁹³ Polyglotte-ja kétségtelenül egy szász népnyelvi (szóföldrajzi) atlasz őseinek tekinthető, mert először igyekszik egyes szavak földrajzi elterjedését és nyelvjárásonkénti változatait megvizsgálni.

Felhívását azonban nem követte a várt eredmény. Csak MÜLLER FRIGYESNEK »Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen« (Nagyszeben, 1864) című nagyértékű munkáját kell megemlítenünk, mely a legrégebb időktől a reformáció koráig öleli fel az erdélyi szász írott nyelvemlékeket, melyeket ugyan a bécsi kancellária hivatalos nyelvén írtak, de az irodalmi nyelv csak részben fedti el a nyelvjárási sajátosságokat, úgyhogy a nyelvtörténet számára értékes adaléku szolgálnak. A szász nyelvjárások vizsgálatához akar Müller hozzájárulni, mert csak akkor lesz teljes az erdélyi szász nyelvről alkotott képünk – állapítja meg⁹⁴ – ha vizsgálódásunk

zusammengebracht werden, dass endlich an die Zusammenstellung des Idiotikons geschritten werden könnte,... gegen die zersetzenden Einflüsse in den Städten und in den an den Hauptstrassen gelegenen Ortschaften ist es nötig Schutzdämme zu bauen” (Schullerus Vorgeschichte 30–1).

⁹² VerArch. XII (1874), 176–83, 179.

⁹³ VerArch. XII (1874), 179.

⁹⁴⁻⁹⁵ Deutsche Sprachdenkmäler, XI.

körébe a reformáció előtti nyelvelméket is bevonjuk. Ezeket a táj szótárnak és a történeti nyelvtannak is fel kell használnia. Müller ezt az eddig fennálló hézagot igyekszik munkájával pótolni. Másik nagy érdeme, hogy a népnyelvi vizsgálatokban a nyelvtörténeti szemléletmód érvényesítését hangsúlyozza és a népnyelv nyelvtanának megírását sürgeti, mely a tájszótár elé kerülne és útmutatásul szolgálna a szótár anyagának hangtörvények szerinti pontos csoportosításához, mely nélkül – véleménye szerint – a szótár el sem képzelhető.⁹⁵

HALTRICH munkássága néprajzi szempontból is jelentős. Polyglottejához hasonlóan néprajzi kérdőívet is dolgoz ki »Beiträge zur Kulturgeschichte der Sachsen in Siebenbürgen« című tanulmányában⁹⁶ a népi játékok, közmondások és szólásmondások vidékek szerinti elterjedésének megállapítására. Azonban sem ez, sem korábbi kérdőíve nem kelt nagyobb érdeklődést a szászok között. Javaslatára a Verein 1868-ban felhívást intéz 1. a szász nyelvészekhez és a nyelvjáráskutatás barátaihoz, hogy Haltrichot munkájában támogassák és 2. azokhoz, akiknek birtokában bármilyen nyomtatott vagy írott nyelvjárási szöveg van, hogy ezeket a munka befejezéséig bocsássák a szótármunkálatok rendelkezésére.⁹⁷ HALTRICH pedig újabb munkatervet nyújt be a Vereinhez, melyben nemcsak azokat a munkaköröket jelöli meg, melyek feldolgozása nélkül a szótár nem készülhet el, hanem névszerint felsorolja azokat a szakembereket is, akiket ő ezeknek a munkáknak az elvégzésére alkalmasnak talál. Munkatársai között MARIENBURG FRIGYES, WOLFF JÁNOS, FRONIUS FRIGYES, SEYVERT GYÖRGY nevét olvashatjuk. Szerinte különösen MARIENBURG-ra és WOLFF-ra várna nagy feladat, mert MARIENBURG-nak a szótár névanyagának (család-, hely-, személynevek és idegen szavak) a feldolgozását szánja, ő pedig WOLFF-al a szász nyelvjárások hangrendszerét dolgozná fel. Ezt a munkát követné azután a szász nyelvterület magán- és más-salhangzórendszerének táblázatos összeállítása, mely a szótár elejére kerülne. A táblázatoknak az volna a célja, hogy a nyelvjárások egymáshoz és az irodalmi nyelvhez való viszonyát tisztázza, mint ahogy azt már Polyglottejával kapcsolatban kifejtette. Abban reménykedik, hogy megváltozott életkörülményei, mivel közben az iskolai munkától megszabadult és segesdi lelkész lett, több időt engednek és újabb lendületet adnak tudományos munkájának. Végül magában is csalódnia kellett. A lelkészkedés és más-irányú elfoglaltság majdnem teljesen lekötötték és elvonták mun-

⁹⁶ Hermannstädter Zeitung 1867. 92.

⁹⁷ Siebenbürgisch-deutsches Wochenblatt 1868, 394.

kájától. Fájdalmasan ismeri be jelentésében, hogy a tájszótár ügye, mely már három nemzedék óta becsületbeli kérdése az erdélyi nyelvtudománynak, még mindig csak a megvalósulás kezdeti állapotában áll. Érti, hogy maga sem tud ezzel a nagy munkával megbirkózni, mely nemcsak terjedelménél fogva igényel több munkacserőt, hanem feldolgozásához is újabb, Schmeller szótárában érvényesülő nyelvészeti szempontok szükségesek, melyekkel ő kellő nyelvészeti ismeretek hiányában, nem rendelkezik.⁹⁸ HALTRICH a befejezetlenség nyomasztó érzésével engedi át 1877-ben az eddig gyűjtött egész anyagot fiatalabb és képzetesebb kortársának, WOLFF JÁNOSNAK. Fáradhatatlan, az egész szász nyelvterületre kiterjedő munkájának eredménytelensége azonban csak külsőleges.

Ha valamivel később is, de a délerdélyi kutatómunkával karöltve, Beszterce környékén is megindul a gyűjtés és a feldolgozás. A segesváriak: Schuster, Haltrich és Müller a besztercevidéki BERTLEFF GYÖRGY és ANDRÁS, valamint KRAMER FRIGYES személyében találnak méltó versenytársakra. A besztercevidékiek sokoldalú munkássága már Haltrich figyelmét is felkeltette, eredményeikről azonban bekövetkezett halála miatt már nem értesülhetett.

A besztercevidéki szász nyelvészek („Nösner Germanistenschule”)⁹⁹ ekkor teszik meg első próbálkozásait a nyelvészet terén. Munkájukat az anyaggyűjtés és rendezés jellemzi, a végleges feldolgozás és az eredmények felhasználása a későbbi nemzedékek feladata lesz. Az iskola érdeklődésének előterében mindig a nyelvészet áll; különös szeretettel foglalkozik szógyűjtéssel és

⁹⁸ 1877. szeptember 3-án Wolffnak írt levelében felhívja utódja figyelmét a szótár anyagának összeállításában követendő, de általa meg nem valósított szempontokra: „... denn ein trocken es Herbarium mit toten Wörtern und Ziffern, wie manche derartige sind, darf unser Wörterbuch nicht werden; Glaube, Recht, Sitte u. s. f. muss in der Erläuterung vieler Wörter mit zur Behandlung kommen. Das Wörterbuch von Grimm und Schmeller dürfen allein zum Muster genommen werden” (VerArch. XXVII (1896), 20).

⁹⁹ Az elnevezés a XX. század második felében jelenik meg először a Bistritzer Deutsche Zeitung VIII (1920), 15. számában, abból az alkalmából, hogy Kisch Gusztávot, az iskola egyik legkiválóbb egyéniségét (l. alább) a kolozsvári egyetemre nevezik ki. Később azután hivatalosan is így hívják a főleg Besztercén működő nyelvészeket [Vö. Kbl. LII (1929), 36]. – A besztercei nyelvészek törekvéseiről részletes összefoglalást írt Klein Károly Kurt, Die „Nösner Germanistenschule” (A besztercevidéki szász nyelvjárás- és népiségkutató iskola). Deutschkundliche Arbeiten aus dem sieb. sächs. Institut der kgl. ung. Franz-Josephs-Universität Klausenburg. 1. sz. Bistritz, 1943. – Kischnek és követőinek egymáshoz meg az iskolához való viszonyára vonatkozólag Kleintől eltérő állásponton áll Holzträger Fr., Nösner „Germanistenschule”? Deutsche Forsch. i. Südosten III (1944), 294–315.

szófejtéssel. A második nemzedék (Keintzel György, Kisch Gusztáv, Huss Richárd, Pilder-Klein Hermina, Krauss Frigyes, stb.) figyelme egészen az őshaza-kérdés felé fordul és a luxemburgi eredet igazolását tekinti főfeladatának. Ezáltal közvetlen folytatója lesz Marienburg szellemi örökségének. A beszercevidéki nyelvészek első nemzedékéből KRAMER FRIGYES emelkedik ki. Jelentősége abban van, hogy a két Bertleff népnyelvi anyagát megőrizte és újabb adalékokkal fejlesztette.¹⁰⁰ Ennek a nemzedéknek köszönhető, hogy a beszercevidéki nyelvjáráskutatás, különösen az eredetkérdés tekintetében, rövid idő alatt jelentős eredményeket ért el. Az első nemzedék törekvése azonban még teljesen a tájszótár szolgálatában áll; ennek elkészítésére a korszak egyik legjobban felkészült nyelvésze, WOLFF JÁNOS vállalkozik.

4.

A szász nyelvjárások hangfiziológiai vizsgálata

Az 1876. esztendő mind a francia¹⁰¹ és német,¹⁰² mind az erdélyi szász nyelvjáráskutatás történetében fordulópontot jelent. Francia- és Németországban ekkor jelennek meg azok az első nyelvjárastanulmányok, melyek az újgrammatikusok¹⁰³ és SIEVERS EDUÁRD¹⁰⁴ úttörő munkája alapján a nyelvjárások hangfiziológiai,¹⁰⁵ fonétikai vizsgálatát tűzték ki célul és az egyéni kiejtés megfigyelése volt kutatásaik kiindulópontja. Ennek a törekvésnek a szolgálatában áll a német nyelvatlasmunkálatok megindítójá-

¹⁰⁰ Idiotismen des Bistritzer Dialektes. Beitrag zu einem sieb.-sächs. Idiotikon: Bistr. Gymn. Programm. 1875–77. 146.

¹⁰¹ Tortoulon és Bringuien, Étude sur la limite géographique de la langue d’oc et la langue d’oil. Paris, 1876.

¹⁰² Winteler Jost, Die Kerezener Mundart des Kantons Glarus. Leipzig, 1876.

¹⁰³ Scherer és Leskien tanítványai, akik a természettudomány hatása alatt a nyelvjárásokat szerves organizmusoknak tekintették, melyeknek fejlődése teljesen önállóan olyan hangtörvények alapján történik, amelyek kivétel nélkül minden nyelvjárásra vonatkoznak (Die Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze).

¹⁰⁴ Grundzüge der Lautphysiologie, Leipzig, 1876. Később: Grundzüge der Phonetik.

¹⁰⁵ Sievers tanítványai Schmellerrel ellentétben csak egy nyelvjárás bűvárlatára szorítkoznak és arra törekszenek, hogy egy nyelvsziget segítségével több fontos hangtani jelenséget igazoljanak. Céljuk annak a tételnek a bizonyítása, hogy az élő nyelv tanulmányozásának az egyéni beszédmód pontos megfigyeléséből kell kiindulnia. Az egyéni kiejtés pontos megfigyelése és leírása az az alap, amelyen a nyelvjárások hangtana felépülhet. Tehát a nyelvjárások pontos megértéséhez az egyéni keresztül juthatunk el [l. részletesebben Nagy J., Német nyelvjáráskutatás vázlatos története, 14–5].

nak, WENKER GYÖRGYnek munkássága is; ez utóbbi ugyancsak 1876-ban küldi szét első kérdőíveit.¹⁰⁶

A szász nyelvtudományban ROTH JÁNOS, WOLFF JÁNOS és a beszercevidéki nyelvészek szeniora, KEINTZEL GYÖRGY az új szemléletmód képviselője és egy új korszak megindítója. Míg WOLFF a táj szótár ügyét mozdítja előre, addig KEINTZEL az eredetkutatásban hosszú évtizedek számára készíti elő a talajt. Mindkettőjük külföldi tanulmányvevei arra az időre esnek, amikor a német fonetika egyik legkiválóbb képviselője, SIEVERS az új fonetika alapjait rakja le. Hatása döntőjelentőségű a szász nyelvjáráskutatás szempontjából, mert mind WOLFF, mind KEINTZEL – Sievers lipcei tanítványai – az ő nyomdokain haladva teremtik meg az erdélyi szász tájszótárhoz és nyelvatlashoz, a korszerű nyelvjáráskutatásnak ehhez a két legfontosabb eszközehez szükséges előfeltételeket.

Rothnak és Wolffnak majdnem egyidőben jelennek meg a szász nyelv különféle hangtani jelenségeit vizsgáló ama tanulmányai,¹⁰⁷ melyek először alkalmazzák egy nyelvterület nyelvi jelenségeinek vizsgálatokor Helmholtz, Brücke és Scherer hangfiziológiai módszerét, mely a beszédhangok pontos leírásán (kiejtés, hangszín, a hangsúly változása következtében beállott módosulások, hangzósság, stb.) és a hangváltozások okainak részletes és pontos megfigyelésén alapul. WOLFF így határozza meg azt a legfőbb szempontot, mely őt a szász nyelvjárások vizsgálatokor vezeti: „Das höchste Ziel aller Sprachforschung ist für uns der vollstän-dige Ausbau der Geschichte unserer Sprache und die Mundarten liefern zu diesem riesigen Werke ein bedeutendes wertvolles Material, das aber nur dann leicht und gut benützt, werden kann, wenn es nach historisch-grammatischen Gesichtspunkten, unter der steten Kontrolle der Physiologie und Akustik geordnet worden ist.”¹⁰⁸

Míg ROTH tanulmányával csupán adalékkal akar járulni a szász nyelvtanhoz, addig WOLFF hangtani összehasonlítás alapján a szászok eredetkérdéséhez is hozzászól és mindkét tanulmányában az alsónémet nyelvterületet ismeri el a szász nyelv őshazájának. Rámutat azonban arra, hogy az eredetkérdésben a magánhangzó-rendszer nagy változékonysága miatt nem játszhat döntő

¹⁰⁶ A hetvenes évek német nyelvészeti törekvéseire nézve l. Nagy J., Német nyelvjáráskutatás vázlatos története, 14–9.

¹⁰⁷ Roth János, Laut- und Formenlehre der starken Verba im Sieb.-Sächsischen. VerArch. X (1872), 423-51 és XI (1873), 3–59. – Wolff J., Der Konsonantismus des Sieb.-Sächsischen: Mühlbacher Gymn. Progr. 1873. Uő., Über die Natur der Vokale im siebenbürgisch-sächsischen Dialekt: I. h. 1875.

¹⁰⁸ Über die Natur 11.

szerepet. Kettőjük között még egy másik különbség is van. ROTH a régi felfogásnak engedve, a nagyszebeni nyelvjárást tekinti az igazi szász nyelvjárásnak (echte Mundart) a többi nyelvjárások mellett (Untermundarten),¹⁰⁹ Wolffnak ezzel szemben az egész szász nyelvterület szolgál a vizsgálódás alapjául. Tudományos munkásságát ez az egészre való törekvés jellemzi. Méltán nevezi őt KISCH GUSZTÁV a „szász nép Grimm Jakabjának”.¹¹⁰

Hangtani kérdésekre keres választ, mikor – régi írott emlékek hiányában – helynevek vizsgálatába fog. Ehhez csatlakoznak erdő-, patak-, hegy-, völgy- és folyónevek, majd később a településtörténet körébe vágó falu- és városnevek területén végzett, gyűjtései és a szász agrártörténettel foglalkozó teljesen újszerű vizsgálódásai.¹¹¹ Munkamódszerére jellemző, hogy bármelyik területen dolgozik is, mindig külön jegyzetömböt kezd és jegyzeteit különálló lapokra írja, tiszta, olvasható írással. Nem egy tanulmánya teljesen idegen területet kapcsol be a szász néprajzi kutatásba. Szeretné, hogyha ezen a téren több összefoglaló munkával rendelkeznek a szász tudomány. Elgondolását a művelődéstörténeti szempontból is értékes »Unser Haus und Hof« című összefoglaló munkájában valósítja meg.¹¹² Haltrich iránti nagy háláját igyekszik leróni, amikor 1885-ben mesterének kisebb, a szellemi néprajz területére vonatkozó írásait átdolgozva, új tárgyi csoportosításban »Zur Volkskunde der Siebenbürger Sachsen« címen kiadja.

WOLFF egész néprajzi munkásságával azonban csak arra törekedett, hogy a szász táj szótár számára szükséges nyelvi anyagot összeállítsa. A 80-as évek elején kezd hozzá a már összegyűlt anyag feldolgozásához,¹¹³ melyből fokozatosan 26 jegyzetömb, összesen kb. 10.000 cédula készül el. Hogy a munkának minél tágabb teret biztosítson, tudományos folyóirat megindítását ter-

¹⁰⁹ VerArch. X (1872), 428. ¹ jegyzet.

¹¹⁰ Deutsche Forschungen im Südosten I (1942), 178.

¹¹¹ Deutsche Ortsnamen in Siebenbürgen: Mühlbacher Gymn. Progr. 1878–81, 3–48, 3–36, 3–30. Siebenbürgisch-deutsche Waldnamen: Kbl. VI (1884). Zur Etymologie sieb. Fluss- und Bachnamen: VerArch. XVII (1883), 487–525. Deutsche Dorf- und Stadtnamen, in Siebenbürgen: Mühlbacher Gymn. Progr. 1891. 3–31. Beiträge zur sieb.-deutschen Agrargeschichte: I. h. 1885, 5–53.

¹¹² Kulturgeschichtliche Schilderungen aus Siebenbürgen. Kronstadt, 1882.

¹¹³ Saját munkáin kívül kicédulázza Müller nyelvemléktárát, a brassói és nemzeti oklevéltár anyagából a számadási jegyzőkönyveket, Krauss krónikájának régi nyelvi anyagát és a VerArch. eddig megjelent köteteit, továbbá Schuster és Kästner népdalait. Feltűnő, hogy saját szókincséből semmit sem jegyez fel, hanem inkább csak az írott anyagra fordítja figyelmét.

vezi, mely főleg a nyelvtudomány szolgálatában állana és nyelvészeti kérdések tisztázására volna hivatva. Javaslatára a Verein 1876-ban megindítja a *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*¹¹⁴ című folyóiratot; ennek 1880–87 között WOLFF a szerkesztője és egyik legszorgalmasabb munkatársa.¹¹⁵ Közben elkészül a már összegyűlt szótárányag betűrendes szómutatója, mely Haltrich, Kramer, a két Schuller és Kästner kéziratot is tartalmazza. A Verein a szászsebesi szakosztályi gyűlésen bízta meg Wolffot a szótár elkészítésével. WOLFF a »Vorläufer zum siebenbürgisch-deutschen Wörterbuch« című mutatójában körvonalazza a táj szótár fogalmát és azt a területet, melyet a tájszótárnak fel kell ölelnie.¹¹⁶ A szótár előfutárjának teljes kidolgozására és megjelentetésére nem kerül sor. Csonkán marad a hangjelölésről szóló fejezet is, mely kétségtelenül a legfontosabb rész lett volna. Közben ugyanis váratlan fordulat akasztja meg a munka menetét. 1877-ben HALTRICH átengedi WOLFFnak teljes eddigi gyűjtését. WOLFF előbb ennek az anyagnak a feldolgozásához lát. A munkát teljesen egyedül végzi egyéb hivatalos elfoglaltság mellett. „Mennyi időt lehetett volna megtakarítani – olvashatjuk jegyzeteiben¹¹⁷ – ha a szótár anyagát kezdettől fogva külön cédulákra írták volna, sose hittem volna, hogy ilyen aprólékos munkával kell időm legnagyobb részét eltöltenem.” Érzé, hogy a reávaró feladatot egyedül már megoldani nem tudja: „Eine Wüstenwanderung wars, viel Steine gabs und wenig Brot. Trotz der vielseitigen Mithilfe, trotz des jahrelangen Sichtens, Ordnen und Ergänzens stehe ich doch erst im Vorhof der unendlich reichen Schatzkammer unserer Sprache” – állapítja meg WOLFF, a szótármunka immár ötödik nemzedékének utolsó, de legkiválóbb tagja. S ha célkitűzését, a szász tájszótár megjelenését megérni nem is tudja, övé az érdem, hogy előmunkálataival és szógyűjteményével, a szótár alapanyagát megvetette.

Sievers és Wolff hangfiziológiai vizsgálatai mind a beszercevidéki, mind a nagyszebeni nyelvészek között számos követőre találnak. Északon KEINTZEL GYÖRGY, a beszerceiek szeniora, délen

¹¹⁴ Folytatása a *Siebenbürgische Vierteljahrschrift*.

¹¹⁵ Szerkesztősége ideje alatt folyóiratban megjelent fontosabb munkáira nézve I. VerArch. XXVII (1896), 27. ¹ jegyzet.

¹¹⁶ Wolff szerint a szász tájszótárnak tartalmaznia kell az erdélyi német nyelvjárások összes nyelvi sajátosságait. Tehát *a)* mindenekelőtt meg kell állapítani az összes élő nyelvjárások teljes szókincsét, *b)* fel kell venni az írott vagy nyomtatott nyelvemlékek nyelvi anyagát olyan mértékben, amennyiben a jelenlegi nyelvállapot belőle megmagyarázható vagy pedig maga is külön idiotizmus.

¹¹⁷ Schullerus, *Vorgeschichte* 40.

pedig az újabkori szász nyelvjáráskutatás egyik legfelkészültebb alakja, SCHEINER ANDRÁS köré csoportosul a fiatalabb nyelvészemzedék.

Keintzel és Scheiner iskolájának kutatásai jelentik a nyelvtudományra támaszkodó szász eredetkutatás utolsó szakaszát. Két egymástól eltérő felfogás alakul ki munkásságuk nyomán, melyek közül Scheineré egyúttal az eredetkérdésben elfoglalt legutolsó álláspontot is képviseli.

KEINTZEL Jenában maga is Sievers tanítványa volt. Nyelvészeti ösztönzéseket közvetlenül tőle kapott. Az őshazakérdésben való állásfoglalásra azonban BRAUNE VILMOS »Zur Kenntnis des Fränkischen und zur hochdeutschen Lautverschiebung« című 1873-ban megjelent, a szász összehasonlító nyelvtudomány számára nagyjelentőségű munkája készíti.¹¹⁸ KEINTZEL eltér az eddigi nyelvhasznító eljárástól és a moselfrank és erdélyi szász nyelvterület hangtani viszonyait középkori szövegek segítségével vizsgálja.¹¹⁹ A régi szász hangállapot anyagát. MÜLLERnek »Deutsche Sprachdenkmäler in Siebenbürgen« című munkájából meríti, és azt állapítja meg, hogy a XIII–XIV. századi szász mássalhangzórendszer Braune középfrank nyelvterületének mássalhangzórendszerével teljesen megegyezik. Ebből a szász eredetkutatás számára a következő tanulságot vonja le: 1. A XII. és XIII. századi betelepítések nem alsófrank területről történtek, hanem 2. mind arról a területről, melynek a legészakibb pontja Düsseldorf, a legdélibb pedig Trier, keleten a Sieg folyó, nyugaton pedig a francia nyelvhatár. Ezt a területet Braune középfranknak (mittelfränkisch) nevezte, s Keintzel ezzel a körülhatárolással a szász nyelv középfrank eredetének első hirdetője és a középfrank őshaza elmélet megalapítója.

Az 1886/87-ben megjelent »Über die Herkunft der Siebenbürger Sachsen« című tanulmányában, melyet az eredetkérdésben elfoglalt álláspontjának végleges tisztázására írt meg, a régi nyelvállapot összevetésén kívül már a két terület jelenlegi nyelvi viszonyait is vizsgálja, mert szerinte egyik sem ment nagy nyelvi változáson keresztül. KEINTZEL tehát végül is elődei hibájába esik és az eredet eldöntéséhez megelégszik csak a mostani hangállapot

¹¹⁸ Braune munkája a frank nyelvjárások hangrendszerével foglalkozik s fényt derít sok, eddig teljesen tisztázatlan hangtani kérdésre. Munkája Keintzel és az egész szász nyelvtudomány számára a frank nyelvterület összehasonlítási anyagát szolgáltatta.

¹¹⁹ Konsonantismus des Mittelfränkischen, verglichen mit dem des Siebenbürgisch-Sächsischen während des 13. bis zum Beginne des 16. Jahrhunderts: Kbl. VIII (1885), 15–9 és 26–9.

összehasonlításával. A korábbi munkájában körülhatárolt területhez meg Luxemburgot veszi hozzá, és a középfrank és luxemburgi nyelvterületen belül a következőképpen helyezi el a szász nyelvjárásokat: az Eifel hegységtől északra fekvő területről, az ú. n. ripuariából erednek a délerdélyiek, az ettől délre fekvő és a luxemburgi területről a besztercevidékiek és az Eifel hegység vidékéről a szászrégeniek, melyeknek a nyelvjárása átmenetet alkot az észak-erdélyi és délerdélyi németek nyelve között.¹²⁰ Hogy a mássalhangzó-rendszer egyezéséből nyert megállapításainak nagyobb nyomatékot adjon, ebben a munkájában a magánhangzórendszert is összehasonlítja, mely azonban szerinte változékonysága miatt („das flüssige, allen möglichen Veränderungen ausgesetzte Element der Sprache”), mint ahogy már Wolff is megállapította,¹²¹ az eredetkérdésben döntőfontosságú nem lehet.

Míg KEINTZEL arra törekszik, hogy az egész szász nyelvterület számára megtalálja azt a német területet, melynek nyelvvel az a legjobban megegyezik, addig tanítványa, KISCH GUSZTÁV, a kolozsvári egyetem tanára az eredetkutatásban egy lépéssel tovább megy nála. Az a célja, hogy az újgrammatikusok szellemében csak egy nyelvjárás nyelvét vizsgálja és az abban megnyilvánuló nyelvtörvényeket megállapítsa. A nyelvtörvények ugyanis Kisch számára megdönthetetlen bizonyítékokkal szolgálhatnak egy nép történeti kialakulásának leírására. Sőt a nyelvrokonságból a fajrokonságra is következtethetünk – állapítja meg. Nyelvszemléletéből eredő merev álláspontja mellett, mely a nyelvtörvények kivétel nélküli érvényességén alapult, egész élete végéig kitartott.

A nyelvhasználat és a szófejtés volt KISCH számára az a két terület, melyeknek az eredetkérdésben döntő fontosságot tulajdonított és az ezek segítségével leszűrt eredményekből a szász nép őshazáját meg eredetét illetőleg messzemenő következtetéseket vont le.

Szülővárosának, Besztercének a nyelvjárása kutatásának tárgya; innen indul ki, mikor 1893-ban először kísérel meg »Die Bistritzer Mundart verglichen mit der Moselfränkischen« című doktori értekezésében egy zárt nyelvterület nyelvét egy középfrank nyelvjárással összehasonlítani. Figyelmét KEINTZEL megállapításai alapján az Eifel-hegységtől délre elterülő nyelvjárás, a moselfrank köti le, s ezzel hasonlítja össze a beszterceit. A hang-

¹²⁰ A szászrégeni nyelvjárás közvetítő szerepére az észak-erdélyi és délerdélyi között a »Lautlehre der Mundarten von Bistritz und Sächsisch-Reen« [VerArch. XXIV (1894), 133–222] című tanulmányában mutatott rá, melyben a két nyelvsziget nyelvét az erdélyi szász (gemeinsächsisch) nyelvvel hasonlította össze.

¹²¹ Über die Natur, 8.

állapot és a közös idiotizmusok alapján megállapítja, hogy 1. a besztercei nyelvjárás középfrank jellegű, de ami a mássalhangzó- és magánhangzórendszerét illeti 2. a középfrank területnek is a moselfrank nyelvjárásához tartozik és azzal eredetileg azonos volt. Keintzellel ellentétben KISCH tehát csak egy zárt nyelvjárásnak a nyelvi viszonyait vizsgálja és a magánhangzórendszernek is éppen olyan fontosságot tulajdonít, mint a mássalhangzóknak. Ennek a moselfrank elméletnek a szolgálatába állítja KISCH későbbi tanulmányait¹²², anélkül azonban, hogy részletezésbe bocsátkoznék. 1901-ben a Verein támogatásával-saját maga járja be a moselfrank területet, újabb anyagot gyűjt, a régit pedig ellenőrzi. Ekkor lesz figyelmes azokra a nyugati moselfrankban előforduló ó-román (altromanisch) jövevényszavakra, melyeket addig csak az erdélyi szászban hallott. Ezek is megerősítik előbbi állásfoglalásában, de egyúttal arra is készítetik, hogy a kivándorlási terület határait valamivel nyugatabbra, Luxemburg keleti területére is kitolja. Ez volt a határterület a germán és román népek között és csak innen magyarázható – állapítja meg – a sok újlatin jövevényszó az erdélyi szászban.¹²³

Míg a nyelvhasználat terén KISCH csak a besztercei nyelvjárás moselfrank-luxemburgi eredetének az igazolására törekedett, addig szófejtő munkásságában messzemenő következtetésekbe bocsátkozott, s nyelvi bizonyítékok segítségével próbált nagyhorderejű történeti kérdéseket megoldani. 1929-ben megjelent alapvető munkájában¹²⁴ szófejtés alapján szól hozzá az eredetkérdéshez. Álláspontja, mint alábbi soraiból is kitűnik, doktori értekezése megjelenése óta semmit sem változott, „...Und um dieses Wesentliche handelt es sich bei der Erforschung der ss. Urheimat, um die Frage: Wo spricht man ausserhalb Siebenbürgens dem Siebenbürgisch-sächsischen am ähnlichsten? Und da gibt es nur eine Antwort: an der Mosel und am Niederrhein.”¹²⁵

A fentiekből világosan kitűnik, hogy KISCH számára az őshazakérdés csak nyelvi probléma volt, melynek tényei a vérbeli újgrammatikus számára még történeti kérdésekben is megdöntetlen bizonyítékul szolgáltak.

¹²² Bistritzer Familiennamen. Bistritz, 1897. – Nösner Wörter und Wendungen, Uo. 1900. – Aus unserer Heimat: Bistritzer Zeitung. 1901. 35. sz.

¹²³ Altromanische Lehnwörter im Siebenbürgisch-Moselfränkischen: Kbl. XXVII (1904), 1–14

¹²⁴ Siebenbürgen im Lichte der Sprache: VerArch. XLV (1929), 1-329.

¹²⁵ I. h. 187.

Ezt az álláspontját igazolja folytonossági tana is, mellyel élete végén lép a nyilvánosság elé. Kolozsvári egyetemi éve alatt kapcsolódik bele abba a munkába, melyet a román nyelv tudományi intézet (Muzeul Limbii Române) az eredetkutatás terén fejt ki. KISCH szófejtő hajlama itt erős ösztönzéseket kap, és ekkor fordul figyelme behatóbban a másik két erdélyi nyelv felé is.¹²⁶ A román nyelvben kimutatható ó-germán (altgermanisch) nyelvi bizonyítékok alapján közvetve ugyan a dákó-román folytonossági tan mellett foglal állást,¹²⁷ amennyiben ő a dákó-román folytonosság helyett csak a román nyelv helyi elsőbbségét hirdeti a magyarral szemben, de egyúttal annak a XVI. és XVII. századi felfogásnak lesz képviselője, mely Erdélyben germán folytonosságot állapított meg. Melanchton tanítása tehát 400 év múlva KISCH felfogásában talál visszhangra. Elméletét, mely éppen a bizonyítékok gyér volta miatt, tarthatatlan, csak néhány román helynévre alapozza, amelyekben – szerinte – a gót név fordul elő.¹²⁸ Ezt a gót örökséget vették volna azután át a XII. században betelepített szászok: „Seit Beginn unserer Zeitrechnung – állapítja meg Kisch – zieht sich über die Zeiten der Goten und Gepiden, der Bayern, Flandrer und Sachsen eine ununterbrochene nordische, germanische Linie wie ein blauroter Faden durch die Geschichte der karpaten-umgürteten Waldlandes hinweg.”¹²⁹

Kischnek a szófejtés terén elért eredményeit és megállapításait a magyar és román tudományos világ különféleképpen fogadta, KNEZSA ISTVÁN, GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS¹³⁰ magyar részről kevésnek és nem eléggé meggyőzőnek találták KISCH nyelvi bi-

¹²⁶ Erloschenes Magyarentum im Siebenbürger Sachsenlande: VerArch. XLII (1924), 135–60. – Magyarische Elemente im Krimgotischen: Kbl. XLIII (1925), 1–3. – Reflexe romanisch-germanischer Kulturbeziehungen im Wortschatz des Gotischen und Rumänischen. Hermannstadt, 1931.

¹²⁷ Altgermanische Elemente im Rumänischen: Kbl. XXXIII (1910), 101–13.

¹²⁸ Valea Gotului, Gotești, Galt. (Klein, Nösner Germanistenschule 79).

¹²⁹ Germanische Kontinuität in Siebenbürgen. Megjelent Gamillscheg E., Vom Leben und Wirken der Romanen (Jena–Leipzig, 1936) előadásorozat gyűjteményében (135–47). Először 1929-ben érintette ezt a kérdést a Galt helynévvel kapcsolatban, részletesen 1935-ben fejtette ki a német–román akadémiai előadásorozat keretében a berlini román intézet meghívására a berlini egyetem aulájában tartott előadásában.

¹³⁰ Kniezsa, Archivum Europae Centro-Orientalis III (1937), 208, 215 és 227. – Gombocz, Deutsch-Ungarische Heimatsblätter II (1930), 158. – Melich, A honfoglaláskori Magyarország 290.

zonyítékait,¹³¹ ezért elméletét nem fogadták el. Román részről PUȘCARIU SEXTIL és DRĂGANU MIKLÓS¹³² Kisch a dákorómán őshaza-elmélet egyik, szász képviselőjének tekintették, és ezért elmélete román tudományos körökben kedvező fogadtatásban részesült. Német részről vegyesen fogadták KISCH megállapításait. Míg a németországi szakemberek (W. Mitzka, H. Phleps) lelkesedéssel és elismeréssel nyilatkoztak róla, addig a szászok között iskolát alapítani nem tudott. Az északerdélyi nyelvészek közül csak HUSS RICHÁRD állt mellette, míg KISCH tanítványai PILDER-KLEIN HERMINA (l. alább), SCHEINER WALTER¹³³ mesterükkel ellentétben teljesen új utakon haladnak. Ezt az utat számukra pedig nem KISCH, hanem a délerdélyi szász nyelvészek feje, SCHEINER ANDRÁS jelöli ki.

Amint fentebb láttuk, KISCH törekvése az eredetkérdésben elsősorban az volt, hogy a szász nyelvterület pontos határait a középfrank területen meghúzza. Ezzel ő az eredetkérdés további vizsgálatát befejezettnek tekintette. Az egyes erdélyi szász nyelvjárások (besztercei, szászrégeni, nagyszebeni és barcasági) külön elhatárolását és elhelyezését a tőle meghatározott területen belül egy aprólékosabb, részletező kutatás és összehasonlítás tárgyának tartotta. Ezt a munkát tanítványa és legszorgalmasabb követője HUSS RICHÁRD, a debreceni egyetem tanára végezte el. Rátermettsége¹³⁴ és érdeklődése is önként arra a területre terelte figyelmét, melyen mestere olyan jelentős eredményeket ért el. Már egyetemi hallgató korában elsajátítja a francia nyelvet és strassburgi tanulmányévei alatt (1905–1909) többször bejárta Luxemburg, Elzász, Belgium határterületeit és a Mosel vidékét. Nyelvi megfigyeléseit feljegyzi és később ismételten kiegészíti. Csak ilyen előzmények után vállalkozhatott Huss arra, hogy a román-germán nyelvterület határsávjában összehasonlító nyelvészeti munkát folytasson.

Megfigyeléseinek eredményeit 1908-ban megjelent »Vergleichende Lautlehre des Siebenbürgisch-Moselfränkisch-Ripuarischen

¹³¹ Kisch egész nyelvészeti munkásságáról részletes bírálatot írt Fekete Nagy Antal: Századok LXXIII (1939), 115.

¹³² Pușcariu S., Dacoromania IX (1936), 665. – Drăganu N., Anuarul de Istorie Națională V (1928–30), 574.

¹³³ Kisch főművét (Siebenbürgen im Lichte der Sprache) Scheiner veszi történeti szempontból vizsgálat alá és a nyelvi bizonyítékokra alapozott nagy horderejű történeti tények (őshaza-kérdés) hitelét és Kisch történeti szemléletmódjának helyességét vonja kétségbe [Sieb. Vjschr. LIV (1931), 337–48].

¹³⁴ Bécsi és strassburgi egyetemi éve alatt (1903–1907) a híres germanista Martint és a romanista Gröbert hallgatja, majd 1908–10 között a Nancy egyetem német lektora.

mit den moselfranzösischen und wallonischen Mundarten«¹³⁵ című összehasonlító nyelvjárastanulmányában foglalta össze. Négy nyelvjárást hasonlít össze benne egymással; kettőt az „őshazából”: a ripuari frankot és a moselfrankot és kettőt Erdélyből: a beszercevidékit és a délerdélyit. Hangtani sajátosságok (különösen a mássalhangzók) alapján a nyelviileg összefüggő nyelvjárásokat földrajzi szempontból pontosan körülhatárolja és elhelyezi. Megállapítja, hogy ugyanazok a nyelvi határok választják el ott a ripuarit a moselfranktól, mint itt az északerdélyit a délerdélyitől, de úgy, hogy a beszercevidéki nyelvjárásnak a déli, moselfrank-luxemburgi, a délerdélyinek pedig az északi, ripuari felel meg. A felosztást a palatalizáció és gutturalizáció¹³⁶ alapján végzi, melyet ott csak a wallonnal határos ripuariban, itt pedig csak a délerdélyiben találunk meg. Huss tehát azokat a nyelvi jelenségeket tartja az elhatározásnál a legfontosabbaknak, melyekre a XIX. század közepén Marienburg a nyelvtudomány figyelmét felhívta. Ami azonban akkor új és úttörő volt, nem állhatta meg a helyét a nyelv-atlasz korában, amikor egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a nyelv nem csak egy ember tulajdona, hanem a közösségé is, tehát területi kiterjedésben olyan változásoknak van alávetve, melyeknek nincsenek éles határai. Tehát nem beszélhetünk sem a hangtörvények kivételnélküli érvényességéről, melyek mindenkor és mindenütt ugyanazokat a hangváltozásokat idézik elő, sem pedig pontosan körülhatárolt nyelvjárásokról.

Hiába érte HUSSt több oldalról is támadás¹³⁷ álláspontja miatt, mellette mereven kitartott és Keintzel és Kisch eredményeit, melyeket ő a szász eredetkutatásban határköveknek¹³⁸ tartott, újabb bizonyítékokkal igyekezett alátámasztani. Nyelvészeti tanulmányai

¹³⁵ VerArch. XXXV (1908), 5–182 és 221–335.

¹³⁶ Huss szerint a palatalizáció megelőzte a gutturalizációt, ami a hangsúly eltolódása következtében a dentális hangok megerősödésére vezetett. Pl. erd. *ze't*, *zeitx*, *zetx*, *zek* rip. *zek* 'Zeit', erd., *bröt't*, *brotx*, *brok* rip. *brok* 'Braut'. – Ennek oka mindkét területen fajkeveredésre vezethető vissza, mely a népek artikulációs bázisát megváltoztatta. Huss szerint a palatalis fok kialakulása a germán és a román nyelvekben egyidőben történt, valószínűleg a kora-középkorban. Vö. Huss R., Fremd-ethnische Grundlage und Sprachgrenzen: Mélanges de linguistique et de philologie offerts à Jacque van Ginneken à l'occasion du 60-me anniversaire de sa naissance. Paris, 1937. 257–65.

¹³⁷ A romanisták részéről Urtel Hermann, Kbl. XXX (1910), 116–118, XXXIV (1911), 14. A germanisták részéről Scheiner A., Die Mundart der Burzenländer Sachsen: Deutsche Dialektgeographie. 18. sz. Marburg 1922. 167–71. – Weise Oszkár, Unsere Mundarten, ihr Werden und Wirken. I. kiad. Elszórtan.

¹³⁸ Südostdeutsche Forschungen III (1938), 628.

mellett vizsgálódási körébe vonja a művelődés- és településtörténet idevonatkozó anyagát.

Nyelvészeti munkáiban¹³⁹ első tanulmányában alkalmazott fonetikus nyelvszemléletmód alapján az erdélyi német települések egyenkénti pontos földrajzi körülhatárolására törekszik. A moselfrank és luxemburgi területen kívül most már Köln vidékét is kivándorlási területnek tartja. Az erdélyi nyelvállapot helyett későbbi munkáiban a luxemburgi nyelvjárások nyelvi viszonyaiból indul ki és az erdélyi sajtóságokat próbálja megmagyarázni.¹⁴⁰

Településtörténeti kérdésekkel foglalkozó munkáiban¹⁴¹ nyelvi bizonyítékok (helynevek) segítségével az erdélyi százok letelepülési folyamatára és törzsi hovatartozására is fényt akar deríteni. A helynevekből levont következtetésekből arra a meggyőződésre jut, hogy a középfrank telepések előtt már Szent István feleségével Gizellával együtt bajor nemesek is jöttek Erdélybe és a beszercevidéki helynevek tanúsága szerint, nagyoobrszt Észak-Erdélyben telepedtek le. Huss szerint tehát német telepések két ütemben és két irányból jöttek Erdélybe. Egyik csoport a bajor területről, 1000 körül a Duna mentén, a másik, főcsoport az alsó- és középfrank területről 1200 táján Középnémetországon, Szilézián, a Jablonka-hágón és a Meszes-kapun keresztül a Szamos és Maros völgyén érkeztek Erdélybe. Itt pedig a római úthálózat mentén telepedtek le.

Álláspontja sok támadást vont maga után, mert nemcsak, hogy a településtörténet számára felhasználható nyelvi bizonyítékok tu-

¹³⁹ Az erdélyi német nyelvjárás tanulmányozás mai állása: Német Phil. Dolg. 5. sz. Budapest, 1913. – Zur 'luxemburgischen' Urheimatfrage der 'Siebenbürger Sachsen'. Grimmitschau, 1926. – Studien zum luxemburgischen Sprachatlas. Beiträge zur luxemburgischen Sprach- und Volkskunde. 2. sz. Luxemburg, 1927.

¹⁴⁰ Huss luxemburgi anyagát saját gyűjtésein kívül a luxemburgi nyelv atlasz (Sprachatlas des Grossherzogtums Luxemburg. Vierzig Jahre Mundartenlehen 1889–1926–7) anyagából merítette. Itt Meier János 1889-ben küldte szét Wenker 40 példamondatát. A gyűjtést a marburgi nyelv atlasz intézet kérésére a luxemburgi nyelvtudományi társaság a 20-as évek elején újból megindítja. Az elkészített fonogrammfelvételeket Huss 1925-ben vizsgálja át; ezek a lemezek szolgáltatják Huss erdélyi felvételeivel együtt a két terület nyelvének összehasonlításához szükséges nyelvi anyagot.

¹⁴¹ Bairische Unterlagerung und bairischer Adel in Nordsiebenbürgen: Südostdeutsche Forschungen I (1936), 47–159 és II (1937), 119–38 – Deutscher Adel in Siebenbürgen und seine urheimatliche Herkunft: Deutsch – Ung. Heimatsbl. V (1933), 211–20. – Die Einwanderung der Deutschen in Siebenbürgen. Neuhof, 1924. Bővítve: „Luxemburg und Siebenbürgen”. – Die Einwanderung der Deutschen nach Siebenbürgen und die Gruppenverteilung ihrer Mundarten innerhalb des Römerstrassennetzes: VerArch. XLIII (1926), 1–86.

dományos értékelésében nem tartott mértéket,¹⁴² hanem – ami a települések sorrendjét illeti – csak a nyelvtudomány segítségével próbált olyan kérdéseket megfejteni, melyek a többi tudományágak, a régészet, történet-, földrajztudomány és településtörténet bevonása nélkül lehetetlen. HUSS azonban nem végzett felesleges munkát, amikor a francia (vallon) és a német (luxemburgi) határterület nyelvi viszonyait vizsgálta, hogy nyelvi és művelődéstörténeti jelenségek egymásrahatását kimutassa. Ennek a munkának a szolgálatába egy emberöltővel később a bonni, lipcsei és berlini egyetem legkiválóbb romanistái és germanistái állottak és Hussnak 1910-ben végzett előmunkálatait azzal a megállapítással koronázták, hogy a Rajna alsó folyásától egészen a Loire-ig terjedő terület valamikor egy művelődési terület összefüggő részei voltak.¹⁴³

Az eddigiekből is világosan kitűnik, hogy HUSS egész nyelvészeti munkássága tulajdonképpen csak egy nagy célnak, az erdélyi szász nyelvátlasz megteremtésének a szolgálatában állott, melyet ő életművének tekintett. Az atlasznak kellett volna a szász tájszótárral karöltve a szász nép szellemiségére és eredetére vonatkozó legfontosabb bizonyítékokat tartalmaznia. Tehát nemcsak nyelvi kérdések tisztázása várt volna az atlaszra, hanem ennél sokkal több: a szász nép egész szellemi életét és képét tükröznie kellett volna vissza. Ennek megfelelően az atlasz anyagát HUSS két részre osztja. Az egyiknek azokat a nyelvi jelenségeket kell tartalmaznia, melyek a luxemburgi eredet bizonyításához feltétlenül szükségesek, mert szerinte a nyelvátlasz nyújtana az eredetkérdés számára a legmegbízhatóbb bizonyítékokat.¹⁴⁴ A másik résznek pedig a szász nép erdélyi életformáit kellene felölelnie. Ezzel a célkitűzéssel HUSS jóval túlhaladta a marburgi német nyelvátlasz munkatervét és egy népnyelvi, néprajzi és művelődéstörténeti atlasz megvalósítására törekedett. Tervében azonban váratlanul bekövetkezett halála gátolta meg.¹⁴⁵

¹⁴² Mályusz Elemér, Századok LXXIII (1939), 406. ¹ jegyzet.

¹⁴³ Aubin H., Frings T., Müller J., Kulturströmungen und Kulturprovinzen in den Rheinlanden. Bonn, 1926.

¹⁴⁴ „Wir müssen Rücksicht nehmen auf die Urheimat, d. h. den Sprachatlas derartig anlegen, dass damit dasjenige erreicht wird, was bisher alle geschriebenen Lautlehren nicht zu erreichen vermochten: die bestimmte Eingliederung der einzelnen Mundarten in die moselfränkisch-luxemburgische Urheimat“ [Kbl. XXXV (1912), 133].

¹⁴⁵ Huss nyelvátlasz munkálatainak külső története, mely a magyar nyelvátlasz gondolat fejlődése szempontjából is tanulságos, a következőkben foglalható össze: Hussban a nyelvátlasz gondolata, ahogy fent vázoltam, nem egyszerre fogant meg, hanem külső körülmények és belső

A besztercevidéki iskola nyelvészeti törekvéseire visszajelentve, felvetődik a kérdés, vajjon ez a szász eredet- és nyelvjárás-kutatástörténetében új korszakot kezd-e, mint ahogy Kisch és Huss gondolták,¹⁴⁶ vagy pedig egy régít fejez be?

indítékok alakították ki. Amikor Huss 1912. augusztus 23-án a Verein nyelvészeti és történeti osztályának megyesi gyűlésén nyelvátlasz-tervét előadta, nem váltott ki a megjelentekben semmi különösebb meglepetést, mert már előtte Scheiner (l. alább) behatóan foglalkozott ezzel a kérdéssel, és 1905-ben a Vereintől megbízást is kapott a marburgi nyelvátlasz erdélyi másának a megteremtéséhez [Kbl. XXXII (1909), 1–7]. Huss tervezete tehát, melyet ő a maga nemében elsőnek gondolt, a Vereinél szemben csak másodsorban jöhetett volna számításba. A Verein fel is szólította Husst, hogy saját nyelvátlaszát az egyesületébe olvassza be és egyéni nyelvátlasztervétől lépjen vissza. Huss a következő évben (1913) a német nyelvátlasz marburgi intézetében alaposan áttanulmányozza Wenker anyagát. Rájön, hogy egy erdélyi nyelvátlasznak teljesen más szempontokat kell előtt tartania, mint a németnek és elsősorban az őshazakérdésben kell végső bizonyítékokat szolgáltatnia (l. ¹⁶⁴ jegyzet). Ezt az álláspontját, mely egyúttal nyelvátlasztervének első elgondolása, a Korrespondenzblatt XXXVII (1914), 25–34 és 56–9 közli. A legelső teendő tehát szerinte mind a luxemburgi, mind az erdélyi nyelvterületen a szükséges felvételek elkészítése. Luxemburgban Meier, itt Teutsch Frigyes püspök támogatja gyűjtőmunkájában. Wenker 40 példamondatát tartalmazó kérdőívei három év alatt mindkét helyen nyelvjárásra átírva rendelkezésre állanak. Anyagának megbízhatóságát mindkét területen fonogramm felvételek készítésével fokozza, melyekből a világháború után »Luxemburg und Siebenbürgen« című tanulmányában mutat be mintákat [VerArch. XLIII (1926), I-CII]. Ugyanitt közli mindkét terület nyelvátlaszáinak kicsinyített alaptérképét is. Scheiner erős bírálata, melyben felvételeinek fogyatékosságára mutat rá [Kbl. L (1927), 157–61, LI (1928), 73–9] Husst állásfoglalásra [i. h. LI (1928), 1–12 és 137–43] és újabb bizonyítékok felsorakoztatására készítetik. Történeti, művelődés- és településtörténeti kérdések kerülnek előtérbe, melyek már a nyelvátlasz keretét túllépik. Ekkor határozza el Huss, hogy a nyelvátlasz térképei mellé, a szász nép művelődés- és településtörténetének főbb mozzanatait szemléltető térképeket is csatol. (A térképek tervezete megtalálható Klein K. K., Die Nösner 'Germanistenschule' 122). 1929-ben Huss debreceni nyelvátlasz és fonogrammintézete a luxemburgi–erdélyi nyelvátlasz elkészítésén kívül a magyar nyelvátlaszmunkálatok megindítását is munkatervébe veszi [Vö. Bárczi Géza, A magyar Nyelvátlasz előkészítése: A Magyarságtudományi Intézet Évk. Budapest, 1942. 173–5 és kny. A magyar nyelvátlasz munkálatai I]. Egyik 1938-ban írt emlékiratából, melyben a nyelvátlaszmunkálatról történeti áttekintést nyújt, megtudjuk, hogy intézetében addig kb. 200 térkép készült el. Ebből 100 térképet szánna a népnyelvi résznek, melyekből évenként nyomtatásban harminc jelennek meg három sorozatban. Már az egyes sorozatok összeállításán dolgozik, amikor 1941-ben váratlanul bekövetkezett halála főműve befejezésében meggátolja. Huss anyaga legutóbb a bécsi egyetem fonogramm intézetében volt.

¹⁴⁶ Huss „Bahnbrecher der siebenbürgischen Mundart- und Heimatforschung névvel tisztelte meg Kisch (Südstd. Forsch. i. h.), Petrovici Emil pedig előfutárnak tartja nemcsak az erdélyi helynévkutatás te-

Ha a német nyelvatlaszra támaszkodó, de a nyelvi tények mellett más tudományágak (népiség- és településtörténet, stb.) eredményeit is felhasználó munkákat vesszük figyelembe, kétségtelen, hogy az újgrammatikusok álláspontján álló beszercei nyelvészek Sievers iskolájának utolsó tanítványai. Ezt a nyelvészélet-módot az utolsó évtizedekben filológiai törekvések váltották fel, melyek a történeti kutatásokkal szorosan együttműködve, egészen új eredményekre jutottak. Ezt az átmenetet mutatja, de egyúttal a szász nyelvjáráskutatás fejlődéstörténetében az utolsó korszakot alkotja, a délerdélyi SCHEINER ANDRÁS nyelvészeti munkássága.¹⁴⁷

5.

Nyelvtörténet és nyelvföldrajz

A marburgi nyelvatlasz-munkálatok eredményeit a délerdélyi nyelvészek közül először SCHEINER használta fel.¹⁴⁸ Ő rámutatott arra, hogy két mostani nyelvjárás összehasonlítása elsősorban, akkor volna lehetséges és vezetne megbízható eredményekhez, ha mindkét területen a nyelvfejlődés ütemét ismernők. Az eddigi összehasonlító tanulmányok (Wolff, Roth, Keintzel, Kisch, Huss) BRAUNE munkája alapján abból indultak ki, hogy elégséges csak a jelenlegi nyelvállapotot felmérni és összevetni, mert mind a német (középfrank), mind az erdélyi nyelvjárásokban a nyelvfejlődés üteme a különválás óta nagyon lassú volt, tehát nagy nyelvi változáson egyik terület sem ment keresztül és a nyelvi határok is majdnem ugyanazok most mint 700 évvel ezelőtt.

SCHEINER eleinte szintén hajlott még ehhez a nézethez, de attól kezdve, hogy SCHULLERUS ADOLF¹⁴⁹ egyik rajnai tanulmányútjából leszűrt eredményei alapján azt a kérdést tette fel, hogy a nyelvatlasz hanggörbéi vajjon a régi vagy csak a mostani hangállapotot tüntetik-e fel, mert utóbbi esetben az eredetkérdés szempontjából tekintetbe nem jöhetnek, egyre jobban kétségbevonta a beszercevidéki nyelvészek eredményeit. A marburgi és bonni egyetemen

rén, hanem más vonatkozásban is: „Kisch este un precursor nu numai în toponomastica ardeleană” [Dacoromania VII (1931–32), 367].

¹⁴⁷ Klein K. K., Methodisches zu Andreas Scheiners Forschungen zur sieb.-deutschen Sprach- und Geistesgeschichte: SiebVjschr. LVII (1934), 186–92.

¹⁴⁸ Wredes Berichte über G. Wenkers Sprachatlas des deutschen Reichs und unsere Dialektforschung: VerArch. XXVIII (1898), 75–108.

¹⁴⁹ Zur Heimat der Väter. Kalender des Siebenbürger Volksfreundes. 1906. 104.

folyó kutatások eredményei¹⁵⁰ is megerősítik abban a meggyőződésében, hogy a mostani nyelvi határok csak egészen új keletűek és a beszercevidéki nyelvészeknek a kizárólagosságuknál fogva a rajnai eredet szempontjából megdönthetetlenek hitt nyelvi bizonyítékai a XI–XIII. században még nagyon is általánosak voltak és más német nyelvjárásban is előfordultak.

SCHEINER figyelme a nyelvhasználatról, amely eddig a beszercevidékiek számára az egyetlen gyümölcsötető munkamódszernek látszott, a nyelvtörténetre fordul. S míg Huss csak hangtani összehasonlításra korlátozza megfigyeléseit és figyelmen kívül hagyja a mondattani, hanglejtés¹⁵¹ és hangsúly döntőfontosságú bizonyítékait, addig SCHEINER a régi¹⁵² és a jelenlegi nyelvállapotot átfogó alapos ismeretével és figyelembevételével a megdönthetetlen és kétségbevonhatatlan bizonyítékok egész sorát sorolja fel a Kisch–Huss-féle eredetelmélet ellen.

SCHEINER, Huss palatalizációs elméletével szemben, azon a véleményen van,¹⁵³ hogy az a délerdélyiben csak másodlagos fejlemény, mert kettőshangzóból keletkezett és ezért az őshaza kérdésében számításba nem jöhet. Minthogy pedig csak újabb eredetű nyelvi anyag áll rendelkezésre és a nyelvfejlődés ütemét sem ott, sem Erdélyben megállapítani nem lehet, a szászok középfrank eredetét hangtani bizonyítékokkal,¹⁵⁴ igazolni nem tudjuk. A kizárólag luxemburgi-szász nyelvi sajátosságoknak hitt hangtani jelenségek pedig más német nyelvjárásban is megtalálhatók.

¹⁵⁰ A tudomány figyelmét különösen Frings kutatásai hívják fel, aki a rajnai tartomány nyelvtörténetére és az atlasz szóföldrajzi eredményeire támaszkodva a Rajna vidékét ért kulturális hatások és áramlatok megállapítására törekszik. Idevonatkozó munkái: *Rheinische Sprachgeschichte*. Essen, 1924. és l. fent¹⁵⁶ jegyzet.

¹⁵¹ Scheiner idevonatkozó munkái páratlanul állanak az egész szász nyelvtudományban: *Siebenbürgischer Tonfall*: *VerArch.* XXXIV (1907), 381–407. – *Ein mittelfränkisches Akzentgesetz*: *Kbl.* XXXVII (1914), 1–22. *Affekt und grammatischer Akzent*: *Kbl.* XI. (1917), 17–39. – *Die Akzentuierungen des siebenbürgisch-sächsischen Wörterbuchs*: *VerArch.* XLIII (1926), 87–160.

¹⁵² Scheiner fontosabb nyelvtörténeti munkái: *Johannes Trösters Mundart*: *Kbl.* XLIV (1921), 2–33. – *Denkzeiten sieb. sächs. Sprachgeschichte*, i. h. XLIX (1926), 73–6. – *Die Mundart Simon Gottlieb Brandschs. Hermannstadt, 1928.* – *Das Hohelied Salomonis in sieb-sächs. Sprache*: *VerArch.* XLV (1930), 432–541. – *Sprachgeschichtliche Beziehungen zwischen Schlesien und Siebenbürgen*: *Kbl.* LIII (1930), 97–108. – *Die Sprache des Teilschreibers Georg Dollert*: i. h. XLVII (1933), I–XXVI. 1–80 és 207 l. függelék.

¹⁵³ *VerArch.* XXVIII (1898), 94.

¹⁵⁴ Klein, Nösner *Germanistenschule* 88–92 felsorol néhányat belőlük.

SCHEINERnek kezdetben még az egész szász nyelvterülettel foglalkozó nyelvjárastanulmányait¹⁵⁵ fokozatosan az egy, összefüggő nyelvsziget nyelvi jelenségeit tartalmazó nyelvjárastanulmányok váltják fel.¹⁵⁶ Minthogy egyirányú és folytonos nyelvi fejlődésről az erdélyi szász nyelvben beszélni nem lehet, az a törekvése, hogy az egyes elszigetelt nyelvjárások (Sprachlandschaft) nyelvi viszonyaiból állapítsa meg az erdélyi német nyelv fejlődéstörténetét. Vizsgálatai teljesen új, a beszercevidékiekkel éles ellentétben álló eredményre vezetnek. Megállapítja, hogy a barcasági nyelvjárásban is megtalálhatók a luxemburgi nyelvjárás sajátosságai, tehát a „luxemburgi” elnevezés csak nyelvi, de nem földrajzi megjelölés, s vele csupán néhány nyelvi sajátosságot lehet megmagyarázni. Egész nyelvjárások áttelepedéséről, mint ahogy Kisch és Huss gondolta, szó sem lehet. A barcasági nyelvjárásban azonban a luxemburgi sajátosságokon kívül más német nyelvterületek, így az alsónémet, alemann, elzász és bajor nyelvjárások nyelvi sajátosságai is fellelhetők, tehát a középfrank terület helyett, úgyszólván, az egész német nyelvterület a barcasági nyelvjárás őshazája. A kizárólag luxemburgi eredetre mutató nyelvi bizonyítékok pedig a nyelvtörténet tanúsága szerint a XVI. század előtti nyelvemlékeinkben nem fordulnak elő.¹⁵⁷ Ez a körülmény SCHEINERT további kutatásra készíti. A nyelvemlékek tüzetes áttanulmányozása után arra az eredményre jut, hogy a Luther előtti források nyelvi sajátosságai osztrák, illetőleg felsőszász eredetűek. Felhasználva a szász okmánytárnak¹⁵⁸ a telepések neveire vonatkozó legrégebbi adatait azt állapítja meg, hogy már 1200-ban a Rajna-mellékéről származó telepéseken (Flandrenses, Theutonici) kívül a meissenai tartományból származó felsőszászok (Saxones) is jöttek Erdélybe. A zárt egységben betelepült felsőszászok nyelve kerekedett felül, és csak a Luther óta kialakult irodalmi nyelv alapján lehet, a rajnai és szász nyelvi réteget egymástól elválasztani.

SCHEINER tehát a szász nyelv történetében többszörös nyelvi

¹⁵⁵ L. Wredes Berichte... és Die Mundart der Siebenbürger Sachsen. [Kirchhoff: Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde. IX (1896), 131–94].

¹⁵⁶ Die Mediascher Mundart. Paul-Braune: Beiträge. XII (1887) 113–67. – Die Schenker Herrenmundart: Forschungen zur Volkskunde der Deutschen in Siebenbürgen. 2. sz. 1909. – Die Mundart der Burzenländer Sachsen. Vö. fent ¹³⁷ jegyzet. – Die Mundart der Sachsen in Hermannstadt. VerArch. XLI (1923). – Über die Mundart der Sachsen von Rumes: SiebVjschr. LX (1930), 2–41.

¹⁵⁷ Így pl. a medgyesi prédikációs gyűjtemény perikópáiban [Scheiner: VerArch. XLII (1924), 75–92].

¹⁵⁸ L. ² jegyzet.

rétegeződést állapít meg: egy rajnai alapréteget (Rheinische Grundlegung), mely 1141 után alakul ki, ezt a mongol pusztítás után a felsőszász nyelv fedi be (Obersächsische Eindachung). A harmadik réteg a lutheri új felnémet nyelv (Neuhochdeutsche Gärung), mely a XVI. század eleje óta van kialakulóban. Ezt a XVII–XIX. században a középfrank nyelv elemeit tartalmazó népnyelv egészíti ki (Mundartliche Besinnung und Abklärung).¹⁵⁹ SCHEINER nyelvtörténeti szemléletmódja a szász nyelvjáráskutatás számára egészen új szempontokat jelöl ki. A nyelvtörténetre épülő kutatások a jövőben nem elégedhetnek meg csak egy német nyelvjárás nyelvével való összehasonlítással, hanem figyelmüknek az egész német nyelvterületre ki kell terjednie és a szász nyelvjárásoknak a német nyelv történetéhez való viszonyát kell tisztáznia.¹⁶⁰

A délerdélyi nyelvjárások új szempontok szerinti feldolgozásával egyidőben Beszterce vidékén is újabb kutató- és összehasonlítómunka indul meg. Bár a kutatók Kisch ösztönzésére és irányításával kezdik meg vizsgálódásaikat, mégis módszerükben és eredményeikben tőle teljesen eltérnek, sőt nem egyszer vele éles ellentétbe kerülnek.

A beszterceiek közül PILDER-KLEIN HERMINA váltja ki a besztercei nyelvjárás eredetére vonatkozó teljesen új megállapításaival a legnagyobb feltűnést. Míg Kisch összehasonlító törekvése csak egy német nyelvterület nyelvi sajátosságainak a megfigyelésére irányult (individuellinguistisch), addig PILDER-KLEIN »Die Bistritzer Mundart verglichen mit dem Sprachatlas des Deutschen Reichs« című összehasonlító nyelvészeti tanulmányában¹⁶¹ a német nyelvatlasz segítségével nyelvföldrajzi (sprachgeographisch) szemléletmód alapján az egész német nyelvterülettel hasonlítja össze a besztercei nyelvjárást. Minthogy a nyelvatlasz bizonyossága szerint a szászok őshazájának hitt luxemburgi nyelvterület képe és nyelvi határai csak az erdélyi németek elvonulását követő időkben alakultak ki és azóta is több lényeges és gyors nyelvi változáson ment keresztül, de az erdélyi szász nyelvjárások számára a középfrank eredet szempontjából kizárólagosnak gondolt *dat*, *wat*, *allet*, *it* nyelvi alakok is régebben sokkal nagyobb területen voltak elterjedve, PILDER-KLEIN azt állapítja meg, hogy 1. a besztercei nyelvjárás a mai alakjában a régi kivándorlási területen nem helyezhető

¹⁵⁹ Denkzeiten sächsischer Sprachgeschichte: Kbl. XLIX (1926), 73–6.

¹⁶⁰ Scheiner, Stand, Methoden und bisherige Ergebnisse siebenbürgisch-deutscher Mundartforschung: Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung I (1930–31), 233–60. és kny.

¹⁶¹ VerArch. XLIV (1927), 1–170.

el, mert 2. a besztercei nyelvterület keverék- azaz telepesnyelv-járás (Kolonistenmundart).¹⁶²

PILDER-KLEIN megállapításának forradalmi hatása volt és nemcsak a besztercevidéki, de a délerdélyi nyelvészek közül is többet az eredetkérdésben elfoglalt eddigi nézetének megváltoztatására készítetett.

HOLZTRÄGER FRIGYES doktori értekezésében¹⁶³ még Kisch álláspontján áll, de Scheiner és Pilder-Klein eredményei egyre inkább más meggyőződésre bírják, és egyik, a szászság faji összetételét vizsgáló kisebb dolgozatában¹⁶⁴ a következő megállapítást teszi: „Er ist vielmehr in einer langen Reihe von Geschlechtern gewachsen, ist ein Neu-, ein Siedlungsstamm, an dem in grösserem oder geringerem Masse alle deutschen Stämme ihren Formungsanteil haben. Wir müssen also vor allem einmal die bisherige Irrlehre von unserer moselfränkischen Urheimat aufgeben; denn diese ist das ganze Deutschland.”¹⁶⁵

A harmadik északerdélyi WALLNER ERNŐ határnevek alapján¹⁶⁶ foglal állást Kisch őshazaelméletével szemben. A rajnai határnév-archivumban (Rheinisches Flurnamen-Archiv) Bonnban a teljes határnévanyagot hasonlítja össze a besztercevidéki határnevekkel és ugyanazt állapítja meg mint Scheiner, hogy t. i. a besztercevidéki határnevek egyrésze középrajnai, másrésze pedig alsószász eredetű.

Mint ahogy ez annak idején Németországban is történt, WREDE FERDINÁND és nyelvatlasza tehát az egész szász nyelvjárás-kutatást új alapokra helyezte.¹⁶⁷

Ha a két szemléletmód (újgrammatikus és nyelvföldrajzi) nyelvészeti törekvéseire röviden visszatekintünk, megállapíthatjuk, hogy a kettőt egymástól a nyelvvel szemben elfoglalt álláspontjuk választotta el. Az egyéni beszédmód pontos leírásán felépülő fonetikus nyelvszemlélet csak arra törekedett, hogy a hangtörvények alapján egységes területnek gondolt nyelvjárások nyelvi jelensé-

¹⁶² I. h. 139.

¹⁶³ Syntaktische Funktion der Wortformen im Nösnischen. Ein Beitrag zur siebenbürgisch und luxemburgischen Syntax: VerArch. XXXVII (1911), 475–598 és XXXVIII (1912), 5–84. – Az erdélyi szász nyelvjárás-kutatásban ez az egyetlen munka, mely a népnyelv mondatánál részletesen foglalkozik.

¹⁶⁴ Volk. Grundsätzliches zu Rasse und Sprache: SiebVjschr. LXIV (1941), 97–103.

¹⁶⁵ I. h. 102.

¹⁶⁶ Herkunft der Nordsiebenbürger Deutschen im Lichte der Flurnamengeographie: Rheinisches Archiv 30. f. Bonn, 1936. 76–80.

¹⁶⁷ Nagy J., i. m. 33–7.

geit vizsgálja meg és hasonlítsa össze. A nyelvatlasz eredményeit figyelemmel kísérő nyelvföldrajzi kutatások előterében ezzel szemben a nyelvi és területi egymásrahatás (Sprachmischung) és viszonyulás kérdése áll. Nem a nyelvjárási határok meghúzása most már a főcél, hanem a nyelv szociális természeténél fogva annak a bemutatása, hogy egy kisebb nyelvterület milyen helyet foglal el abban a közösségben, melyből egyszer kiszakadt. Ezért terjed ki figyelme egy nyelvjárás helyett egy egész nyelvterületre.

Ebből a szempontból nézve a szász eredetkutatást és a vele kapcsolatos nyelvészeti törekvéseket, megállapíthatjuk, hogy céljuk végeredményben közös volt: az anyaországhoz való tartozás igazolására törekedtek. Ennek a célnak a szolgálatában állott az erdélyi szász nyelvtudomány másik nagy célkitűzése, a szász tájszótár is.

6.

A szász tájszótár keletkezése

A szótár keletkezésének előzményeiről és indítókairól már fentebb megemlékeztünk. Leibniz kívánsága mellett azonban nem kisebb mértékben volt annak tulajdonítható a szótár elkészítése, hogy ezt az erdélyi szászok már öt nemzedék óta, nemzeti ügynek és kötelességnek, de a németiséghez való tartozás egyik legkézzelfoghatóbb bizonyítékának is tekintették.

A szótárgondolat Leibniz kívánságától kezdve, mely csak az eredetkérdés szempontjából tartotta szükségesnek egy szójegyzék összeállítását, SCHULLERUS ADOLFnak, a szótár első kötete kiadójának megfogalmazásáig, hogy a szótár a szász nép egész életének képét mutassa be a nyelv tükrében, hosszú fejlődésen ment keresztül. Ennek a fejlődésnek utolsó szakaszát a szótár megjelentetésére irányuló törekvések alkotják.

Wolff halála után a szótár gazdátlanul maradt törzsanyagát a Verein veszi kezébe és 1894-ben bizottságot jelöl ki a további munkaterv kidolgozására. A bizottság tagjai: KEINTZEL GYÖRGY, NETOLICZKA OSZKÁR, ROTH JÁNOS, SCHEINER ANDRÁS, SCHULLERUS ADOLF, WITTSTOCK OSZKÁR, WOLFF JÁNOS és ZIMMERMANN FERENC. A bizottság egyik ülésén¹⁶⁸ SCHULLERUS vázolta a szótár ügyének állását és rámutatott arra, hogy Wolff anyaga a mai népnyelvi szótár kívánalmainak megfelelően ellenőrzésre és kiegészítésre szorul. Wolff ugyanis csak a nyomtatásban megjelent szövegek

¹⁶⁸ 1897. augusztus 18: Kbl. XX (1897), 97.

népnyelvi anyagát gyűjtötte össze és cédulázta ki, de nem vette figyelembe az élő nyelvjárást, ezért tehát új anyaggal kell kiegészíteni. A szótárral kapcsolatos további munkálatok (kérdőívek szétküldése, rendezése, cédulázása, a szótár szerkesztésének szempontjai, költségvetés összeállítása) elvégzésére és irányítására egy szerkesztőbizottság (Redaktionsausschuss) kijelölését kéri. SCHULLERUS javaslatait a Verein és a szótárbizottság elfogadja és a szerkesztőbizottságba ROTH JÁNOST, SCHEINER ANDRÁST és SCHULLERUS ADOLFOT jelöli ki. SCHULLERUS irányítja a munkát. WOLFF anyagának rendezésével egyszerre nagyarányú gyűjtés indul meg.¹⁶⁹ A bizottság összeállítja az anyaggyűjtés legfontosabb szempontjait („Anleitung zum Stoffsammeln”).¹⁷⁰ Ebben nemcsak a korszerű tájszótárak munkamódszerének megvalósítására törekednek, hanem meghatározzák pontosan azt a területet, melyet a tájszótárnak fel kell ölelnie. SCHULLERUS megfogalmazásában ez a következőképpen hangzik: „Das siebenbürgisch-deutsche Wörterbuch hat in möglichster Vollständigkeit das in der siebenbürgisch-sächsischen Mundart verwendete Sprachgut auszuschöpfen.”¹⁷¹

A célkitűzés tehát a legszélesebb alapokra helyezi a szótár gondolatát, mert Wolff régi népnyelvi anyagán kívül az élő nyelvjárások teljes szókincsét is felölelné.

A szótár ügyében kifejtett törekvések jó eredmény kíséri. Az időközben megjelent népnyelvi tanulmányok is szintén sok új adalékot szolgáltatnak.¹⁷² 1897-ben számol be először a szerkesztői-

¹⁶⁹ Egymásután több felhívás [Kbl. XIX (1896), 25–6., Sieb. Deutsch. Tageblatt 23. évf. márc. 13. és jún. 23. száma (röpcédula). „Zum sächsischen Wörterbuch”. Ein Wort zunächst an die sächs. Volkslehrer. Hermannstadt, 1896] jelenik meg, melyekkel minél több ember bevonására törekednek. A rendszeres munka érdekében a bizottság több, erdélyi szászoktól is lakott városban bizalmi férfiakat választ, akik az esetleges utasításokat ott a vidékükbelieknek megadják.

¹⁷⁰ Részletes ismertetés található: Erster Bericht über den Fortschritt der Vorarbeiten zum sieb.-deutsch. Wörterbuch: Kbl. XX (1897), 97–109.

¹⁷¹ Erster Bericht 99.

¹⁷² Különösen az északerdélyiek alábbi gyűjtései érdemelnek figyelmet; ezek a szótár beszercevidéki anyagát teremtik meg: Keintzel, Lautlehre der Mundarten von Bistritz und Sächsisch-Reen: VerArch. XXIV (1894), 132–222. – Kisch, Nösner Wörter und Wendungen. Bistritz, 1900. – Vergleichendes Wörterbuch der Nösner (siebenbürgischen) und moselfränkisch-luxemburgischen Mundart nebst sieb.-niederrheinischem Orts- und Familienverzeichnis sowie einer Karte zur Orientierung über die Urheimat der Sieb. Deutschen: VerArch. XXXIII (1905), 5–274. – Nordsiebenbürgisches Namenbuch: i. h. XXXIV (1907), 2–153.

zottság az eddig végzett munkáról.¹⁷³ Miután 1902-ben a szerkesztőbizottság a szótár hangjelölését is tisztázza¹⁷⁴ és 1905 májusában Kisch, Keintzel és Schullerus a feldolgozott anyagból mintákat is közölnek,¹⁷⁵ a Verein elhatározza a szótár kiadását.¹⁷⁶

Az első kötet a szótár keletkezésének történetét, felépítését és szempontjait tartalmazó előszóval együtt SCHULLERUS szerkesztésében 1906-ban jelenik meg.¹⁷⁷

A közbejött világháború megakasztja, a munkatársak időköz-

¹⁷³ Az új anyag feldolgozása párhuzamosan halad Wolff céduláinak rendszerezésével. A kérdőívek anyagát szavanként külön gyűjtőtömbökbe írják, hogy utólagos kiegészítések számára is legyen hely. A teljesség lehető elérése céljából Lexer Mátyás középfnémet szótára szerint állítják össze az anyagot. A rendszerezéssel egyidőben megindul az egyes betűk és tárgykörök szókincsének a feldolgozása is. Schullerus az A, B és E betűt, Keintzel a D-t, Hofstädter az F-et, Roth az R-et vállalja.

¹⁷⁴ A Zeitschrift für hochdeutsche Mundarten című folyóiratban használt hangjelölést fogadják el mérvadóknak, és arra törekednek, hogy a szótárt minél szélesebb rétegek használhassák. Az ülésen felvetett kérdéseket a bizottság jelentésben foglalja össze: Zweiter Bericht über den Fortschritt der Vorarbeiten zum siebenbürgisch-deutschen Wörterbuch: Kbl. XXV (1902), 17–20.

¹⁷⁵ Az egyes szavak kidolgozásában érvényesülő szempontok tanulságos képet nyújtanak a feldolgozóknak a szótárral szemben elfoglalt álláspontjáról. A szempontok különfélesége nagyon meglátsázza a szerkesztés és feldolgozás munkáját. Kisch számára, amint ezt egyik a szótárra vonatkozó tervezete (1934) mutatja, Wolff anyaga úgy, ahogy van, teljesen elég és a tájszótárnak nem kellene nagyobbak lennie, mint az elzászi szótár, mely egymillió háromezrezer lélek számára íródott és két kötetre terjed. Kisch szómagyarázataiban is elsősorban az őshazakérdést tartja szem előtt és megelégszik csak a moselfrank megfelelések felsorolásával. Hogy milyen legyen a szász tájszótár, arra Kisch a következőképpen válaszol: „kurz, knapp, klar; was darüber ist, ist vom Übel. Ein sieb.-sächs. Wörterbuch ist weder ein Reallexikon, noch eine Volkskunde, sondern eine Fundgrube für sieb.-sächs. Wörter und Wendungen [Deutsche Frschg. im Südosten. I (1942), 178]. Míg Kisch inkább a szó hangalakjának (Wortlautung) vizsgálatára veti a fősúlyt, addig Schullerus a szó tartalmára (Wortinhalt) fordítja figyelmét, s a szókincsben a szász nép egész életét akarja visszatükrözni. „Das Wörterbuch – írja az első kötet bevezetésében – unternimmt die stolze Aufgabe... nicht nur für die Gegenwart dem sieb.-sächs. Volke die ganze Fülle seines inneren Lebens zu zeigen, sondern auch für die Zukunft das geistige Bild des Volkes zu bewahren... Möge es für Gegenwart und Zukunft werden, wozu es bestimmt ist: ein Bild des Volkslebens der Siebenbürger Sachsen in Spiegel der Sprache!” Sieb.-Sächs. Wtb. I. Berlin-Leipzig, 1908–1926. XLIII.

¹⁷⁶ Az anyagot három kötetben közölnék. Egy kötetben öt sorozat volna, melyből évenként kettő jelenne meg.

¹⁷⁷ Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch, mit Benützung der Sammlungen Johann Wolffs herausgegeben vom Ausschuss des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Erste Lieferung, bearbeitet von A. Schullerus. Strassburg i. E. Trübner, 1908. Az első sorozat megjelenését

beni elhalálása megszünteti a további sorozatok megjelenését.¹⁷⁸ A külső gátló körülmények mellett azonban más, felfogásbeli¹⁷⁹ különbségek is gátolják a további munkát. Hosszú szünet után 1934 őszén KISCH ösztönzésére határozza el a Verein a szótármunka folytatását, és ebből a célból szótárkancelláriát (Wörterbuchstelle) állít fel, melynek vezetésével a beszercevidéki HOLZTRÄGER FRIGYEST bízza meg.

HOLZTRÄGER a szótár kidolgozásában Schullerus álláspontján áll, de a néprajzi szempontot inkább a tiszta népiessel (volkstums-kundlich) helyettesíti. Ilyen módon a tőle kidolgozott részek sokkal áttekinthetőbbekké és egységesebbekké válnak.

1934-től a kancelláriai munka elsősorban a régi, még nyomtatásban meg nem jelent anyag sajtó alá rendezésére és az észlelt hiányok pótlására, valamint újabb kérdőívek kiküldésére és feldolgozására irányul. 1935-ben kapcsolódik be a szász szótárkancellária a német tájszótárak munkaközösségébe (Verband der

Schullerus közli a Kbl. XXXI (1908), 33–4. – A szótár szerkezete és a szavak kidolgozásában érvényesített szempontok nagyjából a svájci és sváb tájszótárakéval egyezik meg. A betűrendbe szedett irodalmi nyelvi címszót a nyelvjárási alak követi (főleg a nagyszebeni és beszercei nyelvjárások alapján). Ha a szó csak bizonyos nyelvjárásban használatos, a szótár a szó földrajzi elterjedését is feltünteti. Majd a szó használatának és pontos jelentésének bemutatása céljából példamondatok következnek. Ezek után a rokonértelmű szavakat és a szó összetételeit sorolja fel a szótár. Általános nyelvi és irodalmi utalások és esetleges szómagyarázatok zárják be az egyes szóciklusokat. – A nyelvatlazt igyekszik pótolni a szótári rész elé helyezett hangtábla (Lauttafel), mely 51 nyelvi legjellegzetesebb szász község magánhangzórendszerének sajátosságait mutatja be 144 mintaszón. Minthogy az egyes címszóknál a címszó minden nyelvjárási változatát felsorolni nem lehet, az érdeklődő ennek a hangtáblázatnak a segítségével tudhatja meg, hogy a keresett szónak egy hozzá hangalak szempontjából hasonló címszó alapján a kérdéses helyen milyen hangalak felel meg. Ezzel a táblázattal a szótár szerkesztősége annak a régi óhajnak szándékozik megfelelni, mely Schmeller mintájára a nép nyelvének nyelvtani feldolgozását is hangsúlyozza.

¹⁷⁸ Az első kötet (1–6. sorozat) 1926-ban jelenik meg (A-Christ). A második kötet vele egyidőben készül és 1925-ben adják ki (1–4. sorozat: D-Fretterei). Az ötödik kötetből eddig 2 sorozat (R) jelent meg 1930-ban.

¹⁷⁹ Schullerus, mint célkitűzésében láttuk, a nyelvi szempontok mellett néprajzi célok szolgálatába is állította a szótárt és a feldolgozásakor ezeket a célokat sohasem tévesztette el szeme elől. Anyaga tehát jóval többet ölelt fel, mint a többi munkatársaié (Kisch) és a benemfejezhetőség veszélye fenyegette. Ettől tartott Kisch, amikor Wolff anyagának minél előbbi kiadását sürgette. Scheiner pedig, aki fokozatosan távolodott el a szótármunkától, egy újabb, 1900-tól kezdődő gyűjtést kívánt, mert szerinte a Schullerus-féle szótár a maga nemében tovább nem folytatható [Deutsche Frschg. im Südosten. I (1942), 187].

deutschen Mundartenwörterbücher), s ettől kezdve HOLZTRÄGER évenként jelentésben¹⁸⁰ számol be a szótármunka állásáról és egyben a feldolgozott betűk jegyzékét is közli. A szótárkancelláriából fejlődött ki az erdélyi németiség népkutató intézete (Siebenbürgisch-Deutsche Arbeitsstelle für Volksforschung), melyet később a romániai német népcsoport kutatóintézetéhez (Forschungsinstitut der Deutschen Volksgruppe in Rumänien) csatoltak. 1940-ben a szász nyelvterület eddig egymással szoros kapcsolatban álló részei egy északi és egy déli csoportra szakadnak szét. Mindkét helyen helyi jellegű kutatás indul meg és a szótár anyagát újabb, egy-egy kisebb tárgykör szókincsét felölelő gyűjtések gyarapítják. Ezek közül különösen a besztercei KRAUSS FRIGYES szógyűjtő munkássága érdemel figyelmet. Páratlan szorgalommal végzi munkáját, mely első-sorban anyaggyűjtésre terjed ki. Az „Allgemeiner Deutscher Sprachverein” 1914-ben kitűzött pályadíjára készíti el egy nyelvterület kézművesiparának szókincsét felölelő »Wörterbuch der Bistritzer Handwerkssprachen« című szótárát.¹⁸¹ Résztvesz a szótármunkálatokban is és rövid idő alatt két betűvel (R-t befejezi, a G-t kidolgozza) gazdagítja a szótár anyagát. Nagy szolgálatot tesz a szótár ügyének nagy összefoglaló szójegyzéke »Nösnerländische Pflanzennamen«,¹⁸² mely elsőnek öleli fel egy zárt nyelvterület (47 község) növényneveit, pontosan megjelölve azok földrajzi elterjedését. A tájszótár szempontjait tartja szem előtt, mikor a leggyakrabban előforduló növényrésznevek hangalaki változatait (magánhangzók) a 47 község szerint táblázatban állítja össze.

KRAUSSzal zárul a besztercevidéki nyelvészek sora. Munkássága a legutolsó évek nyelvészeti törekvéseire vezet át bennünket, melyek a túlméretezett összehasonlító és szófejtő törekvések helyett a jelenlegi nyelvállapot pontos felmérését tartják szem előtt.¹⁸³

Visszatekintve az elmondottakra az eredetkutatásból kifejlődött szász nyelvtudomány érdeklődésének előterében a legutolsó

¹⁸⁰ Jelentés az 1935/36. évről: SiebVjschr. LX (1937), 54–61. – 1937: i. h. LXI (1938), 77–9. – 1938: i. h. LXII (1939), 283. – 1939/1940: i. h. LXIV (1941), 68–70. – 1941: Dtsch. Frschg. i. Sdo. I (1942), 68–70.

¹⁸¹ Eddig a kiadás nagy költségei miatt csak minta jelent meg belőle: Kbl. LII (1929), 81–5 és 142–6.

¹⁸² Az Erdélyi Tudományos Intézet kiadása. Kolozsvár-Beszterce, 1943. XVII l. + 767 hasáb.

¹⁸³ A kolozsvári egyetemi szász nyelvészeti intézete Klein K. K. vezetése alatt a besztercevidéki és régeni nyelvjárások hangtani jelenségeinek pontos megfigyelésére törekedett Scheiner „Barcasági nyelvjárásában” megfigyelt 116 címszó alapján.

időig az anyaországhoz való tartozás igazolása, s a nyelvészet terén elért ottani eredmények szász szempontból való gyümölcsöztetése állott. A faji és nyelvi hovatarozás kérdése a Leibniz előtti feltevésekkel szemben, utána egyre inkább tudományossá vált és a történettudomány helyét az eredetkérdés eldöntésében fokozatosan a nyelvtudomány foglalta el. Ennek a körülménynek tulajdonítható a szász nyelvészeti törekvések sokfélesége és az elért eredmények: a szász nyelvátász és táj szótár megvalósítása. A korszerű nyelvtudománynak e két nélkülözhetetlen eszközére felépülő újabb kutatás már nemcsak az eredetkutatás szolgálatában áll, hanem az erdélyi szász nyelvnek a német nyelv fejlődéstörténetében elfoglalt helyének megállapítására törekszik.

NAGY JENŐ